

OTOK PAG NA STARIM KARTOGRAFSKIM PRIKAZIMA

JOSIP FARIČIĆ
Odjel za geografiju
Sveučilište u Zadru
*Dept. of Geography
University in Zadar*

UDK: 912(497.5 Pag)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 2003-04-10
Received:

Prostorno-funkcionalna dvojnost te prirodno-geografska raznolikost otoka Paga posljedica je međudjelovanja ključnih prirodnih čimbenika (krški reljef i bura) i društveno-gospodarskog razvitka u dva različita regionalna (administrativna) okvira: u paškoj i rapskoj komuni. Kontaktni geografski položaj otoka na razmeđu Kvarnera i Dalmacije utjecao je i na osnovne smjernice historijsko-geografskog razvitka. Na temelju kritičke analize starih kartografskih prikaza moguće je velikim dijelom pratiti prevladavajuće prostorne procese koji su utjecali na oblikovanje specifičnoga otočnog krajolika te na veze sa susjednim područjima Ravnih kotara, Velebita te kvarnerskih i ostalih zadarskih otoka.

Ključne riječi: otok Pag (Hrvatska), historijska geografija, karta, kartografija

Spatial-functional duality and physic-geographical diversity of Pag Island are the result of interaction between the key physical factors (karst relief and bora) and socio-economic development in two different administrative frames: Pag and Rab communities. The geographical position of the island on the boundary of Kvarner and Dalmatia determined the main trend of the historic-geographical development. Critical analyses of old cartographic representations enable the reconstruction of the dominant spatial processes, which influenced the landscape modelling. Additionally, on the basis of the geographical data represented on the ancient maps and charts, it is possible to re-enact the socio-economic relationships between Pag island and adjacent regions: Ravni Kotari, Velebit mountain area and Kvarner and other Zadar islands.

Key words: Pag Island (Croatia), historical geography, map, cartography

Uvod

Otok Pag jedan je od najvećih hrvatskih otoka s površinom od 284,56 km². Pruža se u pravcu NW-SE u duljini od 58,25 km. S morfološkog aspekta Pag čini produžetak Ravnih kotara prema kvarnerskoj otočnoj skupini, u koju se "uvlači" poput klina. Izrazitija je prirodna granica prema kontinentalnoj unutrašnjosti Gorske Hrvatske, koju

čini hrbat Velebita, čije se padina strmo spušta prema Velebitskom kanalu. BOGNAR (2001.) ga u svojoj geomorfološkoj regionalizaciji Hrvatske svrstava u mezo-geomorfološku regiju Rapsko-paški arhipelag, koja čini dio makrogeomorfološke regije Sjeverozapadna Dalmacija s otočjem.

Na oblikovanje krajolika značajno je utjecala prirodno-geografska osnova prostora, ponajprije krški reljef modeliran u karbonatnim stijenama te bura, prevladavajući vjetar koji je utjecao na razvoj biljnog pokrova, ali i tijekom svakodnevnih društveno-gospodarskih aktivnosti otočana¹.

Kontakti položaj na granici Dalmacije i Kvarnera nadasve se očituje u kompleksnom historijsko-geografskom razvitku, koji se stoljećima odvijao u različitim administrativnim okvirima. Od ranoga srednjeg vijeka otok je bio u posjedu hrvatskih vladara o čemu svjedoči i povelja kralja Petra Krešimira IV. kojom zadarskom samostanu sv. Krševana daruje Pagu pripadajući otočić Maun (SUIĆ, 1953.). Nakon propasti hrvatskoga kraljevstva otokom je zavladao zadarska komuna uz naizmjeničnu promjenu ugarsko-hrvatske i mletačke velevlasti. Tijekom kasnoga srednjeg vijeka, usporedno s gospodarskim jačanjem grada Paga (prvotno na položaju Stari grad), isticale su se težnje za upravno-političkim i crkveno-teritorijalnim osamostaljenjem u odnosu na zadarsku komunu i nadbiskupiju. U istom razdoblju zadarska komuna bila je prisiljena sjeverni dio otoka s Lunom, Novaljom i Caskom ustupiti rapskoj komuni. Rapske pretenzije rječitro potvrđuje ime otoka (*insula Loni*), koje se spominje u dokumentima rapske općine (SUIĆ, 1953.)². Nakon što je Venecija trajno zagospodarila otokom i najvećim dijelom Dalmacije početkom 15. st., konačno je razdijeljen na dva dijela. Rapskoj komuni i rapskoj biskupiji pripadao je sjeverni dio otoka, dok je paškoj komuni i zadarskoj nadbiskupiji pripadao središnji i južni dio otoka (SUIĆ, 1953., ROGIĆ, 1972., SUIĆ, 1981.). Prostorno-funkcionalni dualizam, unatoč povremenim političkim i upravno-teritorijalnim mijenama, traje do danas. Prema suvremenoj teritorijalnoj podijeli Hrvatske otok Pag podijeljen je između Ličko-senjske i Zadarske županije, a granica se dobrim dijelom podudara sa srednjovjekovnom granicom rapske i paške komune. Crkveno-teritorijalna podjela, koja je nekad imala znatno veće značenje za tijekom društvenih aktivnosti na otoku, ostala je nepromijenjena, osim što je dio otoka koji je pripadao rapskoj biskupiji, nakon njezina ukinuća bulom pape Lava XII. 1828. pripojen krčkoj biskupiji (ŠANJEK, 1996.).

Metodologija i cilj istraživanja

Rezultati istraživanja temelje se ponajprije na analizi starih karata, koje čine vrijedne izvore geografskih podataka. Međutim, kako s obzirom na razinu geografskih znanja te na tehnološke mogućnosti izrade karata u različitim razdobljima povijesnog razvitka kartografije kartografski prikazi nisu uvijek pouzdani (BAGROW, SKELTON, 1966., MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995., MORRISON, 2001., SLUKAN ALTIĆ, 2003.).

¹ O subinskom značenju bure za život otočana dobro govori stara uzrečica kako je bura Pažanima *dana od Boga i vraga*, što upućuje na pozitivne i negativne učinke tog vjetra. O značajkama bure vidi kod: PENZAR I DR., 2001.

² *Insula Loni* mogao bi biti i domicilonim, ime naselja Lun iako izravni prijevod upućuje na otok Lun (lat. *insula* = otok; DIVKOVIĆ, 1997.). U povijesnim dokumentima nerijetko se riječju *insula* imenuje i otočno naselje, a ne samo otok. Usp. JAKŠIĆ, 1989.

potrebno je geografske podatke prikazane na starim kartama korelirati s istodobnim kartografskim ali i povijesnim pisanim svjedočanstvima, s terenskim istraživanjem geografskih značajki krajolika, te sa suvremenim topografskim i pomorskim kartama (SLUKAN ALTIĆ, 2003., FARIČIĆ, 2003.).

O prevladavajućim procesima nije moguće donijeti relevantne zaključke na temelju zasebnog proučavanja pojedinoga kartografskog prikaza već je, u načelu, potrebno pratiti susljedni razvoj geografske predožbe paškog otočnog prostora na kronološki uzastopnim kartografskim prikazima. Istraživanje međutim, često rezultira spoznajom kako su neki kronološki mlađi kartografski prikazi ne samo neaktualni, jer se reproducira starija kartografska građa (primjerice, ponavljanje geografskog sadržaja s karte zadarske i šibenske regije M. Pagana na kartama Kolunića, Bonifačića, Pinargentija, Meriana i dr.), već su i sadržajno stariji od kronološki starijih karata i kartama srodnih prikaza (primjerice Furlanettova "Nuova carta marittima" iz 1784.). Unatoč težnji da se utvrde jednoznačni i konačni zaključci na temelju usporedbe navedenih izvora geografskih podataka to nije uvijek moguće pa se neka rješenja daju s određenom zadržskom.

Pregled historijsko-geografskih mijena otoka Paga kronološki završava s početkom 19. st. Naime, tada se stubokom mijenja metodologija kartiranja i kartografiranja hrvatskoga prostora. Hidrografskim snimanjem, koje je 1806. započeo francuski hidrograf Charles François Beautemps-Beaupré (GRAKALIĆ, 1962., RACETIN, 1983.). Cjelovitu hidrografsku izmjeru Jadranskog mora izvršio je Vojno-geografski institut iz Milana (RACETIN, 1978.). Ta je izmjera rezultirala velikom edicijom *Carta di Cabottaggio del Mare Adriatico disegnata ed incisa sotto la direzione dell' I. R. Stato Maggiore*, objavljenom u Milanu 1822.-1824. Otok Pag prikazan je na V. i VII. listu edicije u mjerilu 1 : 175 000. Gotovo istodobno počela je geodetska izmjera Dalmacije (od 1823. do 1838.) na osnovi odredbi *Naredbe o uvođenju stabilnog katastra* austrijskog cara Franje I. od 23. prosinca 1817. (SLUKAN, 1998.). Na temelju tih izmjera izrađene su katastarske karte (najvećim dijelom objavljene 1824., *Geografske i topografske karte Dalmacije i susjednih oblasti*, Državni arhiv u Zadru) na kojima je detaljno i uglavnom precizno predočen velik dio Dalmacije pa je moguće gotovo bez zadržske interpretirati geografski sadržaj.

Stare karte i srodni kartografski prikazi u radu čine sredstvo, a ne objekt istraživanja tako da nisu dani iscrpni opisi sadržaja cijeloga kartografičanog prostora, već se pozornost usmjerava prema geografskim sadržajima vezanim uz otok Pag i pripadajući akvatorij. O obrađenim kartama daju se tek osnovni podatci (autor, izvorni naslov i godina izdanja karte), kako je uobičajeno u povijesno-kartografskoj literaturi (MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995., SLUKAN ALTIĆ, 2003.). Neke zanimljivosti koje pridonose boljem razumijevanju konteksta karte, primjerice podatci o autoru, o problemima utvrđivanja točnosti nekih geografskih sadržaja i sl., daju se u bilješkama.

Tekst prate i odgovarajući preslici kartografskih izvornika, odnosno uspješnijih reprodukcija, koji uglavnom čine tek isječke karata na kojima je prikazan prostor Primorske Hrvatske.

Cilj je rada dati rekonstrukciju historijsko-geografskih mijena na otoku Pagu na temelju geografskih podataka prikazanih na starim kartama i vedutama. Ponudena "rješenja", dakako, nisu konačna, već bi trebala činiti geografsko-kartografsku osnovu budućim kompleksnijim istraživanjima historijsko-geografske problematike otoka.

Pregled dosadašnjih istraživanja historijsko-geografske problematike otoka Paga

O povijesti otoka Paga pisao je još krajem 18. st. M. L. RUIĆ, paški bilježnik. U svojim je djelima objavio neke dragocjene dokumente i kartografske prikaze koji nisu sačuvani u izvornom obliku. Posebno se ističe Ruićevo historijsko-geografsko djelo *Delle Riflessioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell' antica Gissa fatte da diversi autori, diplomi, privilegi, et altre carte pubbliche e private raccolte da Marco Lauro Ruich* napisano 1780.

O historijsko-geografskoj problematici otoka Paga do sada je najviše pisano u radovima M. SUIĆA (1953., 1981., 2001.) i V. ROGIĆA (1972.). U monografiji o otoku Pagu M. SUIĆ (1953.) je iznio tada najnovije spoznaje o povijesno-zemljopisnom razvitku otoka, koje je temeljio na pisanim povijesnim svjedočanstvima te na osobnim arheološkim sondiranjima i istraživanjima. Rezultate je svojih istraživanja M. SUIĆ sažeo, a manjim dijelom i osvježio u pregledu prošlosti otoka u *Pomorskoj enciklopediji* (1981.). Svoja promišljanja o otoku Pagu završio je iscrpnim osvrtom o izgradnji renesansnoga grada Paga sredinom 15. st. (SUIĆ, 2001.).

O značenju i osnovnim obilježjima prostornog razvoja grada Paga, najvećeg naselja na zadarskim otocima, pisala je Z. VIDAS-POSEDEL (1960.). Grad Pag je baštineći urbanu tradiciju antičke Cisse, a potom ranosrednjovjekovne Kisse i srednjovjekovnoga Starog grada izrastao u urbano žarište otočnog života., koje se od 15. st., iako u okvirima mletačke velevlasti, uspjelo izboriti za autonomnu samostalnost u odnosu na zadarsku općinu.

V. ROGIĆ (1972.) je nastojao dopuniti Suića ističući pojedine geografske apekte povijesnog razvoja paške komune. Rogić posebno upozorava na mogućnosti i ograničenja prirodno-geografske osnove (krški reljef, bura), ali i na značenje proizvodnje soli te uzgoj stoke sitnog zuba koji su utjecali na transformaciju specifičnoga otočnog krajolika.

O najranijim ostacima koji svjedoče o prvobitnim aktivnostima čovjeka u prostoru otoka Paga i o razvoju imena otoka podrobno je pisao arheolog Š. BATOVIĆ (1973.). Na otočnim su uzvisinama izgrađene brojne prapovijesne gradine (11 velikih), koje su služile kao utvrde koje su u slučaju opasnosti imale privremenu stambenu funkciju. Gradine te brojni grobni humci i otvorene nekropole svjedoče o ranom vrjednovanju paškog prostora te oblikovanju kulturnog krajolika u osvit povijesti.

O prirodno-geografskim značajkama otoka te o osnovnim obilježjima razvoja otočnih naselja pisao je O. OPPITZ (1981.). Oppitz je osobito istaknuo značenje razvedene paške obale za razvoj pomorstva i ribarstva.

Godine 1993. u Pagu je održan znanstveni skup o otoku, koji je okupio brojne znanstvenike različitih znanstvenih disciplina (prirodoslovce, povjesničare, jezikoslovce, ekonomiste i dr.). Na žalost, do danas (nakon 10 godina!) još nije objavljen zbornik radova s tog skupa na kojem su izložene najnovije znanstvene spoznaje o geološkim, geobotaničkim, geografskim, povijesnim i brojnim drugim značajkama otoka.

Rasvjetljavanju složenih historijsko-geografskih mijena otoka Paga značajno pridonosi izvorna kartografska građa te iscrpni popis toponimije koji je objavio M. KOZLIČIĆ (1995.) u sintezi o povijesti kartografije hrvatskog Jadrana.

Rezultate istraživanja navedenih autora u novije je vrijeme reevaluirao i značajno dopunio D. MAGAŠ (2000.). Magašev rad čini do sada najiscrpniji prikaz geografskih značajki otoka Paga.

Gospodarsku konstantu tijekom povijesnog razvitka otoka Paga, najkasnije od ranoga srednjeg vijeka, činila je proizvodnja (i trgovina) soli. O solarstvu Paga cjeloviti je prikaz dao Š. PERIČIĆ (2001.), koji temelji svoje rezultate na prethodnim parcijalnim istraživanjima brojnih domaćih i inozemnih autora, a ponajprije na analizi izvorne arhivske građe. Proizvodnja soli u paškim solanama, ističe Peričić nije utjecala samo na oblikovanje specifičnoga kulturnog krajolika već i na ukupnu društveno-gospodarsku strukturu otoka.

Metodologiju istraživanja karata hrvatskoga povijesnog prostora kao izvora geografskih podataka dobrim je dijelom razradila M. SLUKAN ALTIĆ (2003.). Autorica je interpretirala odabrane kartografske izvore u njihovu širem kontekstu, naglašavajući kako karta nije samo manje ili više uspješna slika geografske stvarnosti nego i jasan odraz povijesnoga, političkog i kulturnog miljea i društveno-gospodarskih procesa u trenutku nastajanja. M. Slukan Altić na taj način postavlja dobar smjerokaz historijsko-geografskim raspravama koje se temelje na interpretaciji starih karata.

Historijsko-geografske mijene otoka Paga prema starim kartografskim prikazima

Historijsko-geografske procese na otoku Pagu moguće je dijelom rekonstruirati s pomoću geografskih podataka na starim geografskim i pomorskim kartama. Otok je u pravilu detaljnije prikazivan na kartama Primorske Hrvatske, osobito na kartama Dalmacije talijanskih autora, dok se uopćeni prikazi otoka redovito daju i na svim preglednim geografskim i pomorskim kartama jugoistočne Europe i Jadranskog mora. Pri tome se razlikuju kartografski radovi talijanskih autora, među kojima se detaljnošću i pouzdanošću ističu karte mletačkih kartografa, te karte njemačkih, nizozemskih i francuskih karata, koje uglavnom čine uopćene te manje ili više uspješne reprodukcije i kompilacije talijanskih karata. Poradi navedenoga, prednost se pri donošenju odgovarajućih zaključaka daje geografskim podatcima s talijanskih (mletačkih) karata.

Značenje otoka Paga za plovidbu istočnim Jadranom

Najstariji kartografski prikaz otoka Paga nalazi se na *Tabuli Peuntigeriani*, prometnoj karti Rimskog Carstva, koja, po svojoj prilici, potječe iz 4. st. (BAGROW, SKELTON, 1966., KOZLIČIĆ, 1995., HARRIS, 2002.)³. Otok je, kao i cijela hrvatska obala (u to doba pod rimskom vlašću) prikazan uopćeno (Sl. 1.). Nije moguće uočiti niti jedan detalj koji bi odgovarao realnim geografskim konturama otoka. Međutim, sama činjenica da je Pag prikazan (označen je i nesnimom) upućuje na zaključak kako je rimski kartograf smatrao da otok ima odgovarajuće prometno-geografsko značenje unutar Dalmacije. Analogno starijim i istodobnim povijesnim svjedočanstvima o plovidbi istočnom obalom Jadrana (KOZLIČIĆ, 1995.) na *Tabuli Peuntigeriani* zapravo se istočnojadranski pomorski prometni pravac eksplicitno ističe kao alternativa kopnenoj prometnoj vezi između pojedinih municipija i kolonija na istočnoj obali Jadrana (posebice

³ Original karte iz 4. st. nije sačuvan, ali postoji preslik iz 13. st., koji je izrađen u benediktinskom samostanu Tegernsee u Bavarskoj. Otkrio ju je bečki knjižničar Konrad Celtis 1498., a nazvana je po augsburškom humanistu Konradu Peutingeru, kojemu je Celtis poklonio kartu (BAGROW, SKELTON, 1966.).

na relaciji od Tarsatice i Senije do None i Jadere). Otok Pag je na toj plovidbenoj ruti sasvim sigurno bio važan objekt terestričke navigacije, a brojne su otočne uvale mogle pružiti utočište u slučaju različitih opasnosti (bura, gusarski i piratski napadi i dr.).

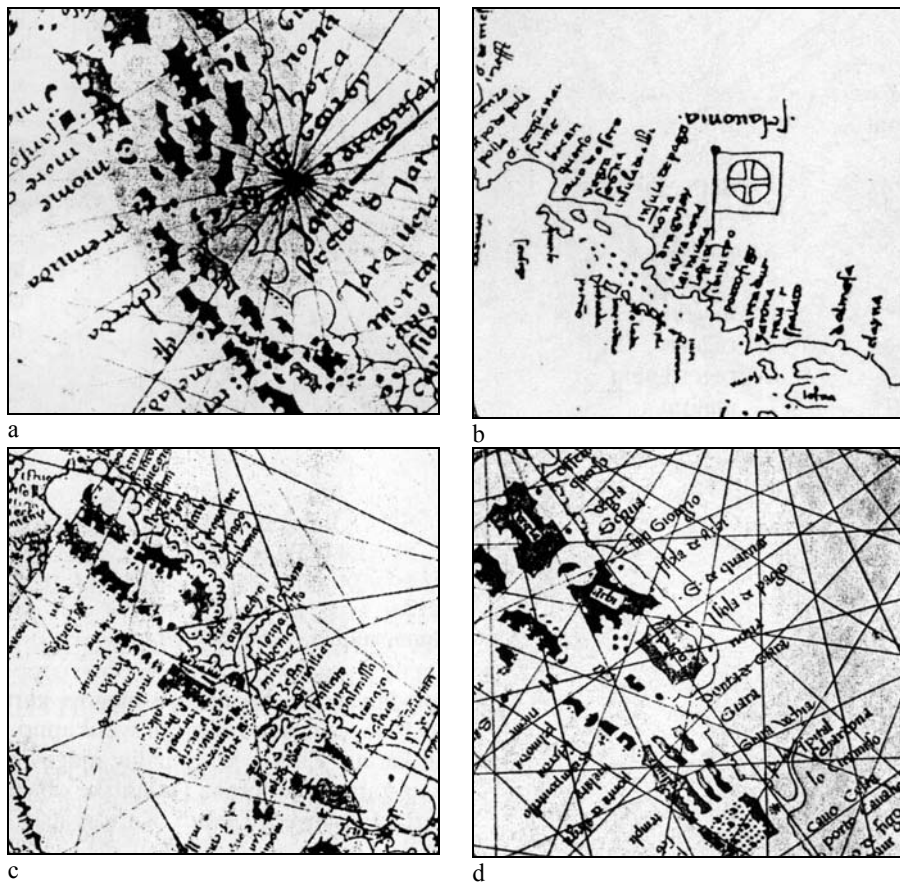

Sl. 1. Otok Pag na Tabuli Peutingeriani, 4 st.

Fig. 1 Pag Island on the Tabula Peutingeriana, 4th c.

Na *Tabuli Peutingeriani* cijeli se otok naziva prema Cissi (*Ins. Sissa*), glavnom otočnom naselju smještenom uz sjeverni rub Paškog zaljeva, koje spominje Plinije Stariji u 1. st. (FARLATI, 1751., FORTIS, 1774., RUIĆ, 1780., SUIĆ, 1953., KOZLIČIĆ, 1990.). Taj je podatak nadasve vrijedan ako se promatra kroz prizmu uvriježenih, ali, čini se, i netočnih znanstvenih objašnjenja potonuća cijeloga antičkog grada *Cisse* nakon potresa 361. (BATOVIĆ, 1973., ILAKOVAC, 1991.). Iako brojni povjesničari i geografi (primjerice RUBIĆ, 1952.) ne dovode u pitanje "istinu" o velikim tektonskim pomicanjima koja su uzrokovala uništenje i potonuće velikog dijela antičke *Cisse*, koja se nalazila na mjestu današnje Caske (podno gradine Sv. Jurja), niti jedan nije utvrdio kako u tom prostoru postoje zorna geološka i arheološka svjedočanstva, koja bi upućivala na znatniju tektonsku aktivnost, a posebno ne na točno datiranje u god. 361., koje se temelji na Marcelinovim podacima o snažnom potresu u Turskoj (ILAKOVAC, 1991.). Zanimljiva je pritom činjenica da se antički akvedukt *Cisse*, koji je prikazao i nepoznati kartograf iz sredine 16. st. (a čiji su ostatci očuvani i do danas; usp. Sl. 6.) proteže poprečno na glavne rasjedne linije otoka Paga, a arheološkim istraživanjima nisu utvrđene značajnije promjene, kojih bi u slučaju potresa svakako bilo (ILAKOVAC, 1991.). Potapanje dijela lučkih instalacija u Caskoj povezano je uz promjene razine mora na istočnoj obali Jadrana, općenito uzrokovane postpleistocensko-holocenskim glacioeustatičkim promjenama, kojih je rezultat izdizanje razine mora u posljednjih 2000 godina u prosjeku za 2 m (ŠEGOTA, 1982.). Međutim, navedeni trend izdizanja razine mora nije linearan, jer su tijekom novije geološke prošlosti zabilježena pomicanja razine mora različita predznaka, različita intenziteta i lokalno različita ishoda (SURIĆ I DR., 2002.) pa bi se u tom svijetlu trebali promatrati i podmorski arheološki nalazi u prostoru Caske.

Nakon višestoljetnoga kartografskog zatišja, koje je trajalo sve do kraja 13. st., otok Pag počeo se redovito prikazivati na portulanskim kartama.

Sl. 2. Otok Pag na portulanskim kartama Jadranskog mora iz 14. i 15. stoljeća: a – isječak karte P. Vesontea, 1318.; b – isječak karte A. de Dalorta, 1325.; c – isječak karte N. Passqualinija, 1408.; d – isječak karte G. Benincase, 1472.

Fig. 2 Cartographic reviews of Pag Island on the portolan charts from 14th c. and 15th c.: a – section of the map of P. Vesonte, 1318; b – section of the map of A. de Dalort, 1325; c – section of the map of N. Passqualini, 1408; d – section of the map of G. Benincasa, 1472.

Na portulanskim kartama Sredozemlja i Jadrana P. Vescontea (Venezia, 1318.; Sl. 2.a), A. de Dalorta (Baleari, 1325.; Sl. 2.b), N. Passqualinija (Venezia, 1408.; Sl. 2.c), G. Benincase (Venezia, 1472.; Sl. 2.d), M. Vescontea (Genova, 1512.; Sl. 3.a), P. Coppa (Venezia, 1525.; Sl. 3.b), G. A. Vavassorea (1539.; Sl. 3.c) i dr. (TOMOVIĆ, 1979., MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995.) otok Pag ucrtan je položajno vjerodostojno, ali oblik otoka ne odgovara niti uopćenim obrisima otočne obalne crte. Šablonski su tek naznačene

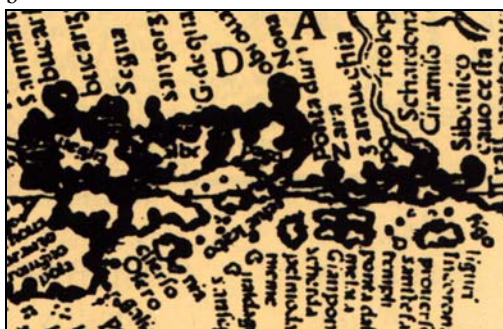
neke otočne uvala, iako se prema razvedenosti obalne crte s brojnim uvalama i zaljevima, koji su se koristili kao sidrišta i opskrnbne postaje na putu od Kvarnera prema Dalmaciji (i obrnuto), otok Pag ističe među hrvatskim otocima (indeks razvedenosti je 4,5)⁴.

a

b

c

Sl. 3. Otok Pag na portulanskim kartama 16. stoljeća: a – isječak karte M. Vescontea, 1512.; b – isječak karte P. Coppa, 1525.; c – isječak karte G. A. Vavassorea, 1539.

Fig. 3 Pag Island on the portolan charts from 16th c.: a – section of the map of M. Vesconte, 1512.; b – section of the map of P. Coppa, 1525.; c – section of the map of G. A. Vavassorea, 1539

Donekle se ističe prikaz Paga (*i. de pa[go]*) na karti *Carta del Colfo Adrian* (Venezia, 1525.) Pietra Coppa (Petra Kopića), znamenitoga istarskog kartografa iz prve

⁴ Ukupna je duljina obalne crte otoka Paga 269,2 km (*Razvedenost obale i otoka Jugoslavije*, Hidrografski institut JRM, Split, 1955:12), a opseg kruga čija je površina jednaka površini otoka (284,56 km²) iznosi 59,78 km.

polovice 16. st. (KOZLIČIĆ, 1995., SLUKAN ALTIĆ, 2003.) na kojem je autor naglasio prostor Paškog zaljeva (Sl. 3.b). Za usporedbu, oblici ostalih kvarnerskih i sjevernodalmatinskih otoka potpuno su shematizirani – kao da je autoru dovoljno da ih uopćeno prikazuje i tako upozorava korisnike (i.e. pomorce) na njihovo postojanje. Takvo je upozorenje bilo iznimno važno, a o tome zorno svjedoče hidroarheološki ostatci brodoloma te brojne zavjetne crkvice duž cijele hrvatske obale (BRUSIĆ, 1993., GLUŠČEVIĆ, 1994.).

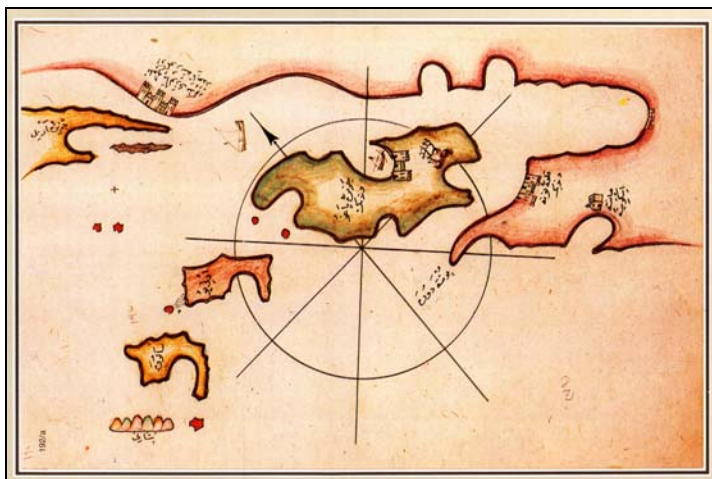
Hrvatskom obalom nisu plovili samo hrvatski, talijanski i španjolski već i turski pomorci. Osmanlijsko Carstvo tijekom 16. st. nije svoje akcije ograničilo samo na europsko kopno. Širom Sredozemlja njihova su vojna i trgovačka mornarica ali i brojni pirati te gusari (u praksi je ove četiri kategorije bilo teško razlikovati) sve više sužavali djelokrug dotad nedodirljivih pomorskih sila Venecije, Genove i Španjolske (MATUZ, 1992., BRAUDEL, 1997.). Otud i pojačani interes Turaka za istočnu obalu Jadrana, kojoj su se, uostalom, od početka 16. st. znatno približili preko bosanskoga, hercegovačkog i hrvatskog zaleđa. Knin i Skradin u osmanlijske ruke padaju 1522., Ostrovica 1522., Obrovac 1527. god... (ANTOLJAK, 1994.).

U tom kontekstu treba promatrati pomorsko-geografsko djelo *Kitab-i Bahriye* koje je objavio turski pomorac i kartograf Pîrî Reis 1526. (reprint s prijevodom na engleski jezik izdan je 1988.). Među kartama hrvatske obale u ovom turskom otočniku⁵ nalazi se i kartografski prikaz otoka Paga (*Pagu*). Na karti (Sl. 4.) označeni su najvažniji dijelovi obalne crte otoka (Paški zaljev, Uvala Stara Poveljana, Košljunski zaljev i Uvala Novalja). Crtežom dviju snažnih kula i zidina Reis je prikazao grad Pag. Crtežom je ispred grada prikazan usidren jedrenjak, što upućuje na pomorsko značenje paške luke. Na jugoistočnom dijelu otoka ucrtan je grm (preuveličano u odnosu na mjerilo karte) što bi korisnika moglo navesti na zaključak kako je taj dio otoka pošumljen. Istodobne i kasnije karte talijanskih autora (usp. Sl. 6., 8., 9. i dr.) negiraju ovu Reisovu predodžbu čime zorno svjedoče o poodmakloj fazi dezertifikacije krškoga krajolika otoka Paga.

U tekstu koji prati kartu, turski kartograf ističe kako se otok Pag nalazi blizu Rumelijske⁶ obale, i to nasuprot zaljevu koji zatvara poluotok Privlaka (*Ponte Dure*). Očito se radi o Ninskom zaljevu. Reis dalje navodi kako se na otoku nalazi prirodna luka (i.e. Paški zaljev) na čijem je jugoistoku smješten grad Pag (*Pagu*), kojim vlada Venecija (*Venedik*). Reis dodatno precizira geografski položaj otoka Paga navodeći kako se jugoistočno od otoka nalazi grad Nin (Nona), a devet milja zapadnije (od Paga) otok Olib (*Ayliyupuvarda*), na kojem se nalazi značajno naselje pod mletačkom vlašću, a pola milje "ili tako nešto" od Oliba smješten je otok Silba (*Selve*) na kojem se također nalazi jedno naselje. Za oba naselja Reis kaže kako su okrenuti prema jugozapadu (REIS, 1526./1988.). Vještii pomorac ne zaboravlja spomenuti Grebene (*Peteni*) jugozapadno od Silbe jer su bili važni za navigaciju silbansko-premudskim akvatorijem.

⁵ Otočnik ili izolator je zbirka pomorskih karata u kojoj se, najčešće uz odgovarajući tekst, daje iscrpan kartografski prikaz određenoga navigacijskog bazena (Sredozemnog mora, Jadranskog mora i sl.). U takvim su zbirkama tijekom 15., 16. i 17. st. velik dio činile karte brojnih sredozemnih otoka (posebno onih uz istočnu obalu Jadrana te u Jonskom i Egejskom moru). Otud i sam pojam *isolario*, koji je izveden od talijanske riječi *isola* (otok). Usp. DEANOVIĆ, JERNEJ, 1997.

⁶ Rumelija je ime europskog dijela Osmanlijskog Carstva, za razliku od Anadolije, maloazijskog dijela istog Carstva (MATUZ, 1992.). Rumelija je nazvana po Bizantu, "Carstvu Romeja", državi koja se na istom prostoru razvijala dulje od jednog tisućljeća.

Sl. 4. Otok Pag na karti Piri Reisa, 1526.
 Fig. 4 Pag Island on the map of Piri Reis, 1526

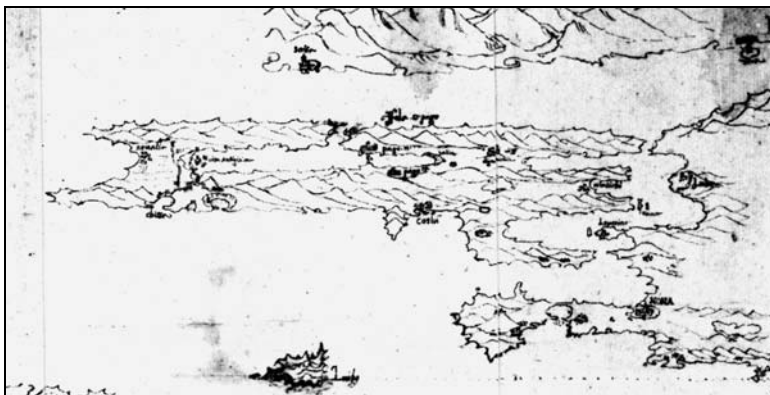
Sl. 5. Bordoneov kartografski prikaz otoka Paga, 1547.
 Fig. 5 Bordone's cartographic representation of the Pag Island, 1547

U kontinuiranom nizu prikaza otoka Paga na pomorskim zemljovidima hrvatske obale ističe se kartografska predodžba objavljena u otočniku B. Bordonea (*Isolario di Benedetto Bordone...*, Venezia, 1547.)⁷. Geografski je položaj otoka u odnosu na ostale kvarnerske otoke (Krk, Rab i Cres) dobar. S obzirom na krupno mjerilo karte (u

⁷ Primjerak Bordoneova otočnika (izolara) čuva se u zadarskoj *Znanstvenoj knjižnici* (Sign. 27313/R-317).

usporedbi s mjerilom preglednih portulanskih karta) očekivao bi se detaljniji prikaz otoka (Sl. 5.). Međutim, obalna je crta otoka prikazana samo s osam blago skrivljenih lukova.

Otok Pag (*Isola d'Pago*), ali i cijela zadarska otočna skupina posebno su detaljno prikazani na pomorskoj karti nepoznatog autora (Sl. 6.), koja je izrađena sredinom 16. st. (PETRICIOLI, 1987.). Iako karta nije bila dovršena, na njoj su kartografirani brojni detalji obalne crte zadarskih otoka i brojni otočni toponimi. Na temelju analize karte i na osnovi Petriciolijeva iscrpnog opisa njenog sadržaja moguće je donijeti nekoliko zaključaka.

Sl. 6. Otok Pag na pomorskom zemljovidu anonimnog autora, sredina 17. st
Fig. 6 Pag island on the chart of anonymous cartographer, 17th c.

Ponajprije, radi se o do tada najboljem prikazu otoka, koji odaje dobrog poznavaoca njegovih geografskih značajki. Na otoku Pagu vjerno je predodređen stjenoviti krajolik s uzvisinama strmih padina, a prikazane su i dvije važne hidrografske pojave na otoku – Velo i Malo blato. Deformiran je tek prikaz poluotoka Luna, što je neobično ako se taj prikaz usporedi s vjernom predodžbom najvećih uvala i zaljeva na otoku: Paški zaljev, Dinjiška uvala, Uvala Vlašići, Uvala Stara Poveljana, Košljunski zaljev, Uvala Slatina i Uvala Stara Novalja. Posebno su istaknute strme padine uvale Šimuni, koja je relativno duboko uvučena prema Šimunskom polju i mogla je pružiti sigurno utočište za vrijeme nevera, odnosno udara bure i juga, najopasnijih vjetrova za plovidbu paškim akvatorijem.

Na otoku su prikazana sva veća naselja. Osim grada Paga (*pago n.uovo*), kartografirani su Stari grad (*pago u.ecchio*), Dinjiška (*dignichia*), Vlašići (*ulasichi*), Košljun (*coslū*), Novalja (*chissa*), Stara Novalja (*neualia*) i Caska (*cita Antiqisima*). Poput M. Pagana, koji je nešto prije (oko 1525.) dao detaljan prikaz jugoistočne polovice otoka (usp. Sl. 8.), nepoznati kartograf ucrtao je i pašku solanu (*saline*).

Znakovito je da nepoznati kartograf Novalju imenuje domicilonimom antičkog (i srednjovjekovnog) naselja *Cissa* (*Kissa*). Usporedbom tog podatka s bilješkom o starom gradu (popraćenom prikazom ruševina uz obalu i u moru) na mjestu današnje Caske te drugim povijesnim svjedočanstvima o otoku (SUIĆ, 1953.) može se zaključiti kako se glavno otočno središte pomicalo (u smjeru obrnutom kretanju kazaljke na satu) od Caske

prema Novalji, a potom prema lokalitetu Starog grada, a konačno "putovanje" glavnoga otočnog središta završilo je na mjestu renesansnoga grada Paga.

Uopćeniji prikaz hrvatskih otoka, pa tako i otoka Paga, dan je na pomorskim kartama Jadrana, koje je oko 1570. na Balearima najvjerojatnije izradio Diego Homen (SLUKAN, 1998.)⁸. Na tim su Homenovim kartama hrvatska obala i otoci prikazani u duhu srednjovjekovne portulanske kartografije (Sl. 7.). Homen je vjerojatno podatke crpio iz postojećih talijanskih portulana i iz bilješki sredozemnih pomoraca koji su plovili tim akvatorijem. Homenov prikaz Paga je naopak. Otok Pag prikazan je zrcalno, tako da se Paški zaljev nalazi na južnoj strani otoka.

Sl. 7. Otok Pag na Homenovoj portulanskoj karti, oko 1570.

Fig. 7 Pag Island on the Homen's portolan chart, ca. 1570

Znakovitosti oblikovanja krajolika otoka Paga u vrijeme sudbonosnih mletačko-turskih sukoba u Sjevernoj Dalmaciji

Historijsko-geografski procesi na otoku Pagu tijekom 16. st. i prve polovice 17. st. velikim su dijelom bili pod utjecajem mletačko-turskih sukoba u Sjevernoj Dalmaciji, ali i u širem jugoistočnoeuropskom prostoru. Turski vojno-pljačkaški pohodi uzrokovali su masovni egzodus iz ruralnoga zadarsko-biogradskog zaobalja. Ravni kotari i Bukovica postaju socio-ekonomski depresivno područje, dok se istodobno na otočnom dijelu regije događaju sasvim suprotne promjene. Dio ravnokotarskoga stanovništva u bijegu pred osmanlijskim Turcima naseljava zadarske i šibenske otoke (FILIP, 1959., 1960.), pa tako i

⁸ M. Slukan (1998.) pretpostavlja da je autor ovih pomorskih karata D. Homen, vodeći portugalski kartograf s kraja 16. st. (BAGROW, SKELTON, 1966., WIGAL, 2000., HARRIS, 2002.), dok M. Kozličić (1995.) drži kako autor karata nije poznat, a cijelu zbirku karata naziva *Trogirski pomorski atlas* jer je do 1910. bila u posjedu trogirске plemićke obitelji Fanfogna-Garagnin (KOZLIČIĆ, 1995.).

otok Pag (SUIĆ, 1953., 2001., ROGIĆ, 1972.)⁹. Najizrazitije migracije stanovnika na otoke zabilježene su 1520., 1525., 1646. i 1658. (FILIP, 1959.). Nova doseljenička struja uzrokovala je određene, ponajprije kulturološke promjene, ali, čini, se doseljeno stanovništvo brzo prihvaća specifični sredozemni otočni model gospodarenja prostorom (koji se, uostalom, nije znatnije razlikovao od onoga u Ravnim kotarima i Bukovici) te prihvaća suživot sa starosjedilačkim stanovništvom. Znakovito je da se u prostoru otoka koji je pripadao rapskoj komuni, do danas očuvao čakavski govor, u gradu Pagu čakavština, a u jugoistočnom dijelu, koji su naseljavali stanovnici sa susjednoga ravnokotarskog kopna, danas se govori ikavskom štokavicom (SUIĆ, 2001.).

Doseljavanje ravnokotarskog stanovništva nije rezultiralo naglim povećanjem broja otočnog stanovništva niti povećanjem broja naselja na otocima. Autarkično i ekstenzivno gospodarenje otočnim prostorom, s iznimkom proizvodnje soli, uzrokovalo je opće siromaštvo najvećeg dijela otočnog stanovništva. Zbog loših higijenskih prilika te neprimjerenih oblika zdravstvene skrbi stanovništvo su desetkovale zaraze, a tijekom nerodnih godina stanovnici su masovno umirali od gladi¹⁰. Osim toga, otočani su u pojedinim godinama bježali s otoka pred turskom i uskočkom opasnošću (PERIĆIĆ, 2001.) što je dodatno nagrizalo demografsku bazu. Arhivski dokumenti govore u prilog navedenim tvrdnjama: L. Venier i H. Contareno u paškoj su komuni godine 1525. zabilježili 500 stanovnika "sposobnih za rad" (što bi značilo da je na tom dijelu otoka živjelo oko 1500 stanovnika), a M. Bon i G. Erizzo godine 1559. popisali su na Pagu 1457 stanovnika. Slično bilježi i F. Nani godine 1591., po kojemu je na otoku tada živjelo 1500 stanovnika, dok je pet godina kasnije K. Valier zabilježio svega 1066 stanovnika (ROGIĆ, 1972., MAGAŠ, 2000.).

Zanimanje europskih kulturnih krugova, pa tako i kartografa za sjevernodalmatinski prostor potaknuto je najvećim dijelom upravo političko-vojnim previranjima duž političke, ali civilizacijske razdjelnice, koja se za europsko poimanje, previše približila Jadrani i kolijevci zapadnoeuropske kulture. Veći broj karata s prikazima zadarske i šibenske regije s odgovarajućim prikazima otoka Paga zapravo potvrđuje interes Europe za aktualne političke promjene. Među kartografskim prikazima kvalitetom su se isticali oni koje su izrađivali talijanski autori¹¹.

⁹ Venecija je naseljavanje otoka izbjeglicama s kopna organizirala od 1463., od kada su turske provalne bivale sve češće. Jedan od prvih većih valova doseljenika iz Zagore zabilježen je 1476., kada stanovnici iz Vrlike dolaze na otok Olib, o čemu svjedoči i natpis u olipskoj župnoj crkvi (PULIŠIĆ, 1929., MAGAŠ, FARIČIĆ, 2002.).

¹⁰ Brojna su povijesna svjedočanstva o velikoj smrtnosti otočnog stanovništva. Tako je, primjerice, redovnik Šimun Glavić, franjevac trečoredac u samostanu sv. Pavla na otočiću Galevcu pokraj Preka zabilježio kako 1529. god. *biše glad toliko za da umri u Lukoranu u samu korizmu ljudi 500, ter u Sutomišćici, a u gradi ni broja ne biše koliko ih mraše*. (FILIP, 1959.). Vjerojatno je slično bilo i na otoku Pagu.

¹¹ Naime, u Europi se tijekom 16. st. i prve polovice 17. st. usporedno s razvojem pomorske kartografije (BAGROW, SKELTON, 1966., WIGAL, 2000.), koja je rezultirala usavršavanjem vizije hrvatskoga Jadrana na pomorskim kartama te kartama i vedutama u izolirima (MARKOVIĆ, 1974., KOZLIČIĆ, 1995.), razvijala i opća kartografija čiji su glavni proizvodi bile općegeografske karte poznatog svijeta, cijele Europe i pojedinih regija Europe (TOOLEY, 1962., BAGROW, SKELTON, 1966., MORELAND, BANNISTER, 1995.), pa tako i karte Jadranskog mora i prostora Hrvatske (PANDŽIĆ, 1987., 1988., 1993., MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995.). U navedenom je razdoblju moguće općenito razlikovati dva razvojna puta europske kartografije u prikazivanju hrvatskoga jadranskog prostora. *Talijanski razvojni put* temeljio se na dosta dobrom poznavanju osnovnih

Sl. 8. Otok Pag na Paganovoj karti zadarske i šibenske regije, oko 1525.
 Fig. 8 Pag Island on the Map of the Zadar and Šibenik Region of M. Pagano, ca. 1525

geografskih obilježja Jadrana, dok se "germanski" razvojni put, koji se razvijao u Nizozemskoj (Amsterdam, Antwerpen) i politički razjedinjenom njemačkom nacionalnom i kulturnom arealu (posebno kartografska središta u Beču i Nürnbergu), najvećim dijelom temeljio na rezultatima talijanske kartografije, bez izvornih geografskih istraživanja. Rekonstrukciju tijekom historijsko-geografskog razvoja otoka Paga moguće je s većim stupnjem pouzdanosti temeljiti na djelima talijanskih autora. Iako se djela nizozemskih i njemačkih kartografa ne odlikuju originalnim geografskim podatcima i ona na određeni način zaslužuju pozornost geografa jer upućuju na stupanj poznavanja zadarskoga otočnog prostora u europskim kulturnim i znanstvenim krugovima.

Geografske značajke zadarskih otoka, uključivo i otoka Paga, prvi su put iscrpnije prikazane na karti *Tvto el Cõtado di Zara e Sebenicho*, koju je oko 1525. u Veneciji tiskao Mateo Pagano (PETRICIOLI, 1969., PANDŽIĆ, 1993.). Ova je karta (Sl. 8.), s obzirom na detaljnost prikaza, vjerojatno nastala kao rezultat terenskih istraživanja u zadarsko-šibenskom zaleđu i otocima najbližim kopnu (na koje su se izravno reflektirali procesi na kopnu, ili bolje, koji su činili prostor na kojem su se odvijali isti društveno-gospodarski procesi), organiziranih povodom aktualnih mletačko-turskih sukoba i prva je detaljnija kartografska predodžba zadarske regije.

Okvir karte uvjetovao je redukciju geografske predodžbe Paga pa je prikazan samo jugoistočni dio otoka. Usporedni nizovi uzvisina označuju paralelne otočne grebene, koji se pružaju u pravcu NW-SE. Na obalnoj crti otoka ističu se uvale Dinjiška, Vlašići te posebno Uvala Stare Poveljane. Obalna crta te uvale dodatno je naglašena vijencem tzv. krtičnjaka iako su obale uvale u tom dijelu otoka relativno položite, bez istaknutije vertikalne raščlanjenosti. Između uvale na jugoistoku otoka i Paškog zaljeva proteže se u uskom pojasu šumski pokrov, slično kao i na poluotoku Prutna, dok se na jugoistočnom grebenu otoka ucrtani tek pojedinačni crteži grmlja, što upućuje na degradaciju biljnog pokrova, uzrokovanu pašnjačkom eksploatacijom te štetnim utjecajem bure. Jugoistočni je otočni greben od rta Sv. Nikole do rta Fortica komprimiran pa je u tom dijelu oblik otoka deformiran.

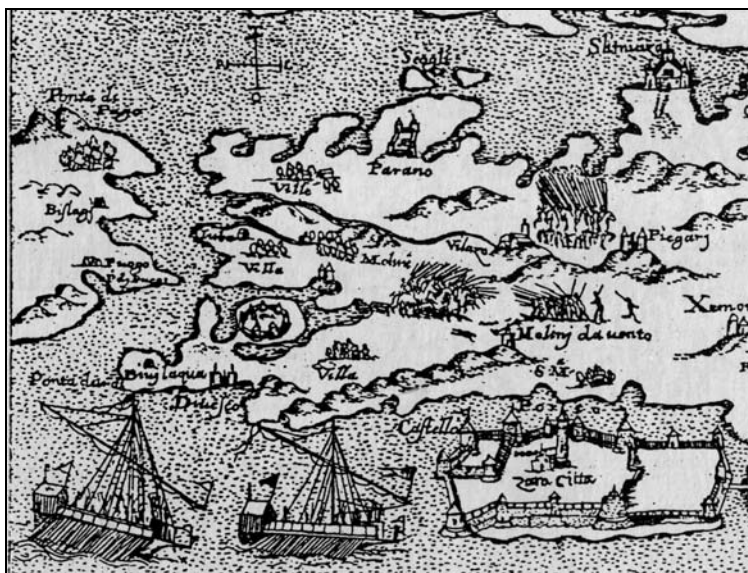
Paganov prikaz otoka Paga obiluje socio-geografskim sadržajima. Najveći sjeverodalmatinski otok, ako je suditi prema Paganovu prikazu, sa socio-ekonomskog aspekta bio vrlo dinamičan prostor. Na jugoistočnom dijelu otoka predočena je osnovna mreža naselja: novoizgrađeni i snažno utvrđeni grad Pag (*Pago*), selo na području Dinjiške (*vile*), Vlašići (*ulasigi*) i Poveljana (*pouglin*). Sama Dinjiška (*dinisca*) pogrješno je prikazana u prostoru Petrcana kraj Zadra, a slijedeći Pagana, isto će učiniti M. Kolunić, odnosno F. Camocio (1571.), B. Bonifačić (1573.), S. Pinargenti (1573.), M. Von Aitzing (1583.) i G. Mercator (1589.).

M. Pagano je (uz P. Reisa), koliko je poznato, prvi kartograf koji je prikazao grad Pag, čija je gradnja započela 1443. god. (RUIĆ, 1780., SUIĆ, 1953., 2001.). Stara je lokacija grada Paga bila na uzvisini uz jugozapadnu obalu Paškog zaljeva. Kako je to mjesto bilo izloženo buri, a istom se tijekom srednjeg vijeka, usporedno s gospodarskim razvitkom (proizvodnja soli!), povećavao broj stanovnika, javila se potreba za pronalaskom povoljnije i prostranije lokacije za izgradnju novoga naselja. Iz Paganova se prikaza novog grada međutim, ne može prepoznati pravilni urbani raster te renesansni zidovi, kule i palače, koje je dobrim dijelom projektirao Juraj Dalmatinac (SUIĆ, 2001.). Prema urbanističkom rješenju grad Pag je jedinstven na istočnoj obali Jadrana. Najveći dio većih gradova na hrvatskoj obali razvijao se još od staroga vijeka, a njihov je urbanitet k tome dijelom izmijenjen tijekom srednjeg vijeka (Zadar, Trogir, Split, Rab, Krk i dr.)¹².

U raščlanjenom prostoru poveljanske i vlašićke udoline, razdijeljene vapnenačkim višim zonama, te na prisojnim padinama sjeveroistočnoga otočnog grebena uzgajala se vinova loza. U tom području Pagano označava vinograde (*vigne*). Najvažnija gospodarska djelatnost paške komune svakako je bila proizvodnja soli. U prostoru plitkog i duboko uvučenog dijela Paškog zaljeva Pagano kartografira *Soline*, najstariji poznati prikaz paške

¹² O razlozima preseljenja te o urbanističkim i kulturno-povijesnim obilježjima renesansnog grada Paga iscrpno je pisao M. Suić (1953., 2001.).

solane. Taj prostor, ali i sjeverozapadni dio Dinjiške uvale prirodno su idealna područja za izgradnju solana, tj. za organizaciju proizvodnje soli. Solane se nalaze nad kvartarnim naslagama, koje pak pokrivaju paleogenski fliš kojim je ispunjeno dno središnje otočne sinklinale (ROGIĆ, 1972., MAGDALENIĆ, 1984.). Hidrološka i klimatološka istraživanja pokazala su kako je u tom prostoru prosječna godišnja količina isparavanja (1800 mm) gotovo dvostruko veća od prosječne godišnje količine padalina (1000 mm), pri čemu je glavni činitelj isparavanja vjetar, a tek potom Sunčevo zračenje (MAGDALENIĆ, 1984., MAGAŠ, 2000.). Još od kasnoga srednjeg vijeka na Pagu se nalazila glavnina solana u vlasništvu najbogatijega zadarskog plemstva (RAUKAR I DR., 1987.). Od početka 15. st. kontrolu nad proizvodnjom soli na Pagu preuzela je Mletačka Republika, koja je postupno nametala uredbe koje su ograničile proizvodnju paške soli na količinu koja je bila namijenjena potrebama same Venecije, odnosno uvjetima monopolizirane mletačke trgovine solju (PERIČIĆ, 2001.). Venecija je trgovinu solju smatrala jako važnom jer je donosila izvrsnu zaradu. Znakovito je da je jedna od najvažnijih ustanova Mletačke Republike bila *Camara del sale* (LUZZATTO, 1960.), a paške su solane davale *Camari* najveću količinu soli među svim solanama na istočnoj obali Jadrana. Dio paške soli, uz strogu mletačku kontrolu, izvezio se preko Obrovca i trgovišta u donjoneeretvanskom kraju u Tursko Carstvo (RAUKAR I DR., 1987., PERIČIĆ, 2001.). Na *Putu soli* od Paga do Obrovca veliko su značenje imala pristaništa i utvrde na sjeveru Ravnih kotara (Ražanac i Vinjerac) te Posedarje, Novigrad i Obrovac, a pri terestričkoj navigaciji tom rutom otočići Veli i Mali Ražanac (*Scolli*), koje većina starih kartografa (Bonifačić, Ortelius, Camocio, Merian), slijedeći primjer Pagana, redovito prikazuju, i to većima nego što oni zapravo jesu. Na intenzitet plovidbe tim dijelom Velebitskog kanala te na njegovo vojno-pomorsko značenje upućuju Paganovi crteži mletačkoga ratnog brodovlja (galija).

Sl. 9. Dio otoka Paga na Camociovoj karti zadarske regije, 1571.

Fig. 9 Part of the Pag Island on the Camocio's Map of Zadar Region, 1571

Paganovu kartu reproducirali su brojni kasniji kartografi. Najveći dio reprodukcija temelji se na inačicama hrvatskih kartografa Martina Rote Kolunića i Bože Bonifačića, iako ni oni sami nisu bitnije mijenjali Paganov geografski sadržaj. Kvalitetom se ističe Kolunićev prikaz Paga na karti *Zara et Contado citta principale della Dalmatia posta sul mare adriatico locho delli Ill.^{mi} S.^{ri} Venetiani al p(rese)nte molestata da Turchi*, koju je objavio Francesco Camocio u otočniku *Isole famose, porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Serenissima Signoria di Venetia...* u Veneciji 1571. god. (KOZLIČIĆ, 1995.; Sl. 9.). Isti je Kolunićev prikaz reproducirao Simone Pinargenti u otočniku *Isole che sono da Venetia nella Dalmatia e per tutto l'Archipelago fino a Constantinopoli*, objavljenom u Veneciji 1573. (KOZLIČIĆ, 1995.).

Biljni pokrov na otoku Pagu Kolunić je prikazao crtežima stabala. Kako je prikaz stabala (u grupi po 2-3 stabla) shematiziran nije moguće zaključiti o kojoj se vrsti drveća radi. Međutim, poznato je kako južni dio otoka izvorno čini područje hrasta crnike (*Quercus ilex*) s pripadajućim sredozemnim vrstama (zajednica *Quercus ilicis*), koje mjestimično tvore šumarke, a češće oblikuju makiju i garig. Čini se da Kolunić rijetkim crtežima stabala upućuje upravo na rijetke šumarke (gajeve). U prošlosti se crnika na zadarskim otocima iskorištavala kao drvna građa za brodove, kao sredstvo za ogrjev te kao osnovni energent pri proizvodnji vapna u vapnicama, jamama u kojima su se ložili kameni ulomci vapnenca (RUBIĆ, 1952., MAGAŠ, 1981., MAGAŠ, FILIPI, 1983., MAGAŠ, FARIČIĆ, 2002.). Degradacija je biljnog pokrova, posebno crnike, na Pagu u 15. st. bila tolika da su Pažani za potrebe gradnje novog grada vapno bili prisiljeni dovoziti iz susjednog Raba (SUIĆ, 2001.).

Zanimljiv je prikaz gaja u području Dinjiške. Danas u tom prostoru više nema šumskoga biljnog pokrova. Prevladava kamenjar s travnatim "krpama" ili ograničenim zonama gariga. Iako je potrebno Kolunićev podatak o biljnom pokrovu uzeti s velikim oprezom jer na karti, s današnjeg stajališta, ima dosta pogrešaka, moguće je pretpostaviti tijek dezertifikacije krškog prostora. U prostoru Dinjiške, u zavjetrini, bura (u povijesnim relacijama relativno postojan fizičko-geografski čimbenik u Primorskoj Hrvatskoj) nije mogla znatnije utjecati na razvoj biljnog pokrova. Očito je on devastiran antropogenim djelovanjem, ponajprije zbog iskorištavanja drvne građe, ali i širenja pašnjačkog stočarstva (usp. HORVAT, 1957.).

Crtežom kuća na Kolunićevu prikazu Paga kartografirani su samo Poveljana (*Puogo*) i Vlašići (*Bislagi*)¹³.

B. Bonifačić je jugoistočni dio otoka Paga prikazao na karti *Zarae, et Sebenici descriptio* (Sl. 10.a), koju je objavio Abraham Ortelius 1573. u atlasu *Theatrum Orbis Terrarum* (KARROW, 1993.) te 1580. u njemačkom izdanju *Theatrum (Theatrum oder Schawbüch des Erdkreys*, Antwerpen, 1580.; KOZLIČIĆ, 1995.)¹⁴. Istu su kartu uz odgovarajuće izmjene objavili u svojim atlasima Michael von Aitzing 1583. (Sl. 10.b), Petrus Bertius 1606. (Sl. 10.c) i Matthaeus Merian 1647. (Sl. 11.)(KOZLIČIĆ, 1995.).

¹³ M. Kozličić smatra da su *Bislagi* zapravo Veli i Mali Sikavac, SE od Vlašića, ali na karti je domicilnim *Bislagi* ispisan na Pagu, a, osim toga, uz njega stoji crtež kuće. Usp. KOZLIČIĆ, 1995., 303.

¹⁴ Dva primjerka Orteliusove inačice Bonifačićeve karte zadarske i šibenske regije čuvaju se u Znanstvenoj knjižnici u Zadru (Sign. 15947 C-79 i 15947 D-34).

a

b

c

Sl. 10. Jugoistočni dio otoka Paga na Bonifačičevoj karti zadarske i šibenske regije: a – isječak Orteliusove inačice, 1573.; b – isječak Von Aitzingove inačice, 1583.; c – isječak Bertiusove inačice, 1606.

Fig. 10 Southeastern part of the Pag Island on the Bonifačić's Map of Zadar and Šibenik Region: a – section of Ortelius's copy, 1573; b – section of Von Aitzing's copy, 1583; c – section of Bertius's copy, 1606

Predodžba je Paga manje uspješna u odnosu na Kolunićev prikaz istog otoka. Središnji je dio komprimiran tako da su najvećim dijelom oblik i površinski odnosi deformirani. Skraćen je cijeli greben od Rta sv. Nikole do Paškog Oštrijaka tako da su smanjeni Paški zaljev i Dinjiška uvala. U neposrednoj blizini grada Paga (*Pago*) Paški je zaljev premošten (u predjelu koji se u srednjem vijeku nazivao *Istam*; SUIĆ, 2001.), a uvučeni dio zaljeva (uvala Solana) izobličen je. Uz uvalu Vlašići posebno je istaknuta i uvala Stara Poveljana. Unutar nje je ucrtan otočić (možda Mišnjak u produžetku Zečeva, NW od Vrsi).

Sadržajem je bogatiji Merianov prikaz otoka Paga na karti *Tafel der Städte und Herschaften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen, allwo die Venediger dem Türckhen unterschiedliche veste Örther abgenom(m)en in Jahr 1646 und 47* (KOZLIČIĆ, 1995.). Crtežom kuće kartografirana su Dinjiška i Poveljana (*Pouglin*), a crtežom trokutastog bedema grad Pag (*Pago*). Jugoistočno od mosta u gradu Pagu prikazana je solana (*Salina*), gospodarski najvrijedniji prostor otoka (Sl. 11.).

Sl. 11. Otok Pag na Merianovoj karti zadarske i šibenske regije, 1647.

Fig. 11 Pag Island on the Merian's Map of Zadar and Šibenik Region, 1647

Geografska obilježja otoka Paga dosta su dobro, s obzirom na mjerilo karte, prikazana na karti *La vera descrizione di Tutta la Vngheria...* Giacoma Gastaldija¹⁵ izdanom u Veneciji 1546. god. (MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995., LAGO, 1996.)

Reljef otoka predočen je pojednostavnjenim crtežima stožastih uzvisina zaobljenih vrhova (Sl. 12.a). Na Pagu (*Pago I.*) je tim crtežima prikazan Zaglav na krajnjem sjeverozapadu (NE od Novalje) i disecirani reljef u kojem se izmjenjuju poluotoci i duboke uvale na krajnjem jugoistoku otoka. Dobro je prikazan Paški zaljev s

¹⁵ Znanstvenici s pravom smatraju kako je Gastaldi *...il massimo cartografo italiano del Cinquecento.* (LAGO, ROSSIT, 1981.). Gastaldi je bio jedan od najznačajnijih mletačkih kartografa 16. st., a njegove su karte bile osnova gotovo svim općegeografskim prikazima Jadrana tijekom druge polovice 16. st. i prve polovine 17. st. (LAGO, 1996.). Tako je i karta ugarskih krunskih zemalja, ističe M. KOZLIČIĆ (1995.), vrhunac renesansne kartografije koji je nastao zajedništvom plovidbenih karata i ptolemejske geografsko-kartografske tradicije.

uskim Paškim vratima i mostom koji spaja nasuprotne obale zaljeva u području grada Paga. Izostao je, međutim, prikaz izduženoga (gotovo 20 km dugog) poluotoka Luna na sjeverozapadu otoka.

Znakovito je da je Gastaldi među svim naseljima sjevernodalmatinskih otoka prikazao samo naselja na otoku Pagu. Imenovao je najveće, grad Pag (*Pago*), ali označio je i još dva naselja, najvjerojatnije Povljanu i Kolan. Naselja su prikazana skicom jednostavne utvrde, kako su prikazana i sva druga naselja na kopnu.

Na Gastaldijevoj karti *Italiae Novissima Descriptio Avctore Iacobo Castaldo Pedemontano* (Sl. 12.b), objavljenoj u Orteliusovu atlasu *Theatrum Orbis terraum* 1570. (KOZLIČIĆ, 1995.) dan je relativno dobar prikaz otoka Paga. Uz Paški zaljev ucrtane i uvale na jugoistoku otoka: Dinjiška, Vlašić i Stara Povljana. Prikazan je, ali skraćeno, i poluotok Lun. Sjeverozapadno od Luna ucrtan je otočić Dolfin (*Delfin*).

a

b

Sl. 12. Gastaldijevi kartografski prikazi otoka Paga: a – isječak karte ugarskih krunskih zemalja, 1546.; b – isječak karte Italije, 1570.

Fig. 12 Gastaldi's cartographic representations of the Pag Island: a – section of the Map of the Hungarian Kingdom, 1546; b – section of the Map of Italy, 1570

a

b

c

Sl. 13. Gastaldijanski prikazi otoka Paga na kartama južne Europe talijanskih autora

a – isječak Lafréryjeve karte, 1560.;

b – isječak Furlanijeve karte, 1566.;

c – isječak Maginijeve karte, 1620.

Fig. 13 Gastaldian cartographic representations of the Pag Island on the maps of Southern Europe
a – section of Lafréry's map, 1560;
b – section of Furlani's map, 1566;
c – section of Magini's map, 1620

a

b

c

Sl. 14. Gastaldijanski prikazi otoka Paga na kartama Dalmacije:
 a – isječak Camociove karte, 1563.;
 b – isječak Bertellijeve karte, 1565.;
 c – isječak Nellijeve karte, 1570.

*Fig. 14 Gastaldian cartographic representation of the Pag Island on the maps of Dalmatia:
 a – section of Camocio's map, 1563;
 b – section of Bertelli's map, 1565;
 c – section of Nelli's map, 1570*

Gastaldijev kartografski opus činile su i druge karte jadranske obale i jugoistočne Europe s odgovarajućim prikazima otoka Paga, koje su kasnije, uz neznatne dopune i izmjene reproducirali brojni talijanski kartografi.

Gastaldijanske karte (*disegno gastaldino*) s identičnim prikazom otoka Paga među prvima su tiskali Antonio Lafréry u Rimu 1560. (*Geographia particolare d'una gran parte dell' Europa*; Sl. 13.a) i Paolo Furlani u Veneciji 1566. (*Opera de Messer Giacomo Gastaldi Piatmontese Cosmografo in Venetia: Disegno, particolare de Regni e regioni, che son da venetia a Constantinopoli...*; Sl. 13.b)(LAGO, 1996.). Sličan se prikaz otoka Paga ponavlja i na karti *Italia Nvova* (Sl. 13.c), koju je 1620. god. izdao znameniti talijanski kartograf Giovanni Antonio Magini (LAGO, 1996.).

G. A. Camocio je na gastaldijevskom prikazu Istre, Dalmacije i Hrvatske *Novo Disegno della Dalmatia et Crovattia* (Sl. 14.a), izdanom u Veneciji 1563., predočio kvarnerske i zadarske otoke. Gotovo istu kartu s nešto izmijenjenim naslovom *Nova Discrittione dela Dalmatia et Crovattia* (Sl. 14.b) izdao je Ferrando Bertelli u Veneciji 1565., a ponovno je otisnuo Francesco Valegi u Veneciji 1616. (LAGO, 1996.). Osim pojedinih stilskih razlika (prevladavajuća primjena kurziva pri ispisu toponima) geografski je sadržaj potpuno jednak na karti *Il Vero et Nvovo Disegno della Dalmatia* (Sl. 14.c), koju je 1570. u Veneciji izdao Noccolà Nelli (LAGO, 1996.).

Na gastaldijanskim prikazima Paga posebno su istaknuti važniji detalji obalne crte, posebno Paški zaljev, Košljunski zaljev i uvala Stare Novalje, a tek su naznačeni prikazi triju duboko uvučenih uvala u jugoistočnom dijelu otoka (Dinjiška, Vlašić i Stara Povljana). Poulotok Lun previše je proširen i usmjeren prema zapadu. Poluotok Prutna na jugoistoku Paga pogriješno je orijentiran u pravcu NNE-SSW. Crtež najvećih struktura obalnog pojasa otoka korisnike je mogao tek uputiti na iznimno veliku otočnu razvedenost, ali ne i pružiti vjerniju predodžbu.

Reljefna obilježja otoka prikazana su šabloniziranim crtežom stožastih uzvisina. Iako ta metoda ne može pružiti realan prikaz geomorfoloških obilježja, kartografi su na taj način naznačili postojanje uzvisine Zaglav (sjeveroistočno od Novalje), niz uzvisina s vrhom Sv. Vid (349 m) između Kolana i Košljuna te otočni greben od rta sv. Nikole do Paškog oštrijaka. Sjeverozapadno od Luna prikazan je otočić Dolfin (*Delphin*), a zapadno od Novalje i Kolana Škrda, Maun i Brušnjaci.

Vinjetom je redovito prikazivan grad Pag (*Pago*), koji je mostom povezan s južnom obalom Paškog zaljeva.

Iz istoga kartografskog miljea potječe i karta *Descrizione dell' Austria, et Ongheria, Transilvania, Baueria, Stiria, Carintia, Dalmatia, Venetiano, et altri assai particolari non piu stmpati in cosi picciola forma* Domenica Zenonija, koju je 1569. u Veneciji objavio Giulio Ballino (Sl. 15.). Istu je kartu, manjim dijelom izmijenjenu, izdao G. F. Camocio u Veneciji 1570. (LAGO, ROSSIT, 1981., KOZLIČIĆ, 1995.). Zenoni je u osnovnim crtama prihvatio gastaldijevsku geografsku viziju otoka Paga. Izbacio je međutim, prikaz grada Paga pa je Camocio kao bolji poznavatelj geografskih značajki hrvatske obale, očekivano, Zenonijevu predlošku dodao prikaz grada.

Gastaldijevski se niz na određeni način završava s kartom Sjevernog Jadrana (bez naslova), koju je sredinom 17. st. u Veneciji tiskao Stefano Scolari (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 108). Autor karte nije poznat, a povjesničari kartografije pretpostavljaju da je to dopunjena i izmijenjena Gastaldijeva karta (LAGO, 1996.).

Sl. 15. Otok Pag na Zenonijevoj karti Srednje Europe, 1569.

Fig. 15 Pag Island on the Zenoni's Map of the Central Europe, 1569

Sl. 16. Scolarijev gastaldijanski prikaz otoka Paga, sredina 17. st.

Fig. 16 Scolari's gastaldian cartographic review of the Pag Island, mid-17th c.

Na ovom su gastaldijanskom prikazu otoka (Sl. 16.) predočeni brojni geografski sadržaji. Iako metoda prikaza reljefa tzv. krtičnjacima nije omogućila realnu predodžbu pojedinih geomorfoloških elemenata, općenito se mogu prepoznati temeljne geomorfološke cjeline otoka: sjeveroistočni niz vapnenačkih zaravni Zaglava – Barbat – Gorica s pojedinim višim predjelima (Komorovac, Panos, Veli brig), novaljsko-paška udolina, potopljena u predjelu Paškog zaljeva, novaljsko-košljunski vapnenački greben s najvišim vrhom otoka (Sv. Vid, 349 m) te raščlanjena zona povljanske i vlašičke udoline (prema ROGIĆ, 1972.). Velik dio Paškog zaljeva prema jugoistoku završava uskom i

plitkom zonom uvale Soline (*Valle dele Soline*), u kojoj su instalirani bazeni za kristalizaciju morske soli. Soline su premoštene u području grada Paga kako bi se omogućila kraća veza s ostatkom otoka, bez potrebe za obilaskom obale od grada do Gorice. Kartograf zbog većega gospodarskog značenja posebno naglašava taj dio Paškog zaljeva, premda su stvarne dimenzije uvale Soline znatno manje. Na jugoistoku otoka ucrtane su uvale Dinjiška, Vlašići i Stara Povljana, a na jugozapadnoj obali brojne uvale i zaljevi, posebno Košljunski zaljev i uvala Šimuni uz istoimeno naselje (*Simoni*). Manje je uspješan prikaz poluotoka Luna na sjeverozapadu otoka jer je previše sužen i proširen. Uz jugozapadnu obalu otoka predočeni su otočići Veli i Mali Laganj (*Lagani*), Dolfin (*Delfini*), Mišnjak, Škrda, Maun i Brušnjaci. Neobična je minucioznost kartografa koji označava i male hridi Triget na ulazu u uvalu Stare Novalje.

Na Pagu je označen i velik broj naselja: grad Pag (*Pago*) označen je najvećom vinjetom, a potom slijede Stari grad (*Pago uechio*), Tovarnele (*Tauernole*), Novalja (*Nouaia*), Mandre (*Mandre*), Šimuni (*Simoni*), Dinjiška (*Disicha*) i Vlašići (*Valsichi*). To je dotad najbogatiji popis paške toponimije, vjerojatno nastao neovisno o starijim kartografskim izvorima jer se ne označava Povljana, koju redovito prikazuju svi kartografi 16. st. (Pagano, Kolunić, Bonifačić i dr.). Podroban prikaz otoka Paga nesumnjivo se temelji i na velikom značenju tog otoka u zadarskoj regiji, gospodarski intenzivno vrjednovanoga otočnog prostora (proizvodnja soli, stočarstvo i sl.).

Scolarijev prikaz otoka Paga čini značajan napredak u odnosu na starije prikaze, a do Coronellijevih karata bio je najdetaljnija, iako ne uvijek i najtočnija, geografska predodžba Kvarnera i Sjeverne Dalmacije. Brojnost toponima te kartografiranje naizgled minornih geografskih sadržaja (hridi Triget i sl.), uz samu potrebu geografske inventarizacije, upućuje i na poznavanje socio-geografske dinamike prostora koji čini važan dio gospodarskog sustava sjevernog dijela Dalmacije, posebno u uvjetima kada je on zbog osmanlijske okupacije kopnenog zaleda sveden na usko ninsko-zadarsko-biogradsko priobalje i otočno pročelje.

Sl. 17. Gastaldijanska predodžba otoka Paga nepoznatog autora, prva polovina 17. st.
Fig. 17 Gastaldian cartographic review of the Pag Island of anonymous author, 1st half of 17th c.

Gotovo je identičan prikaz otoka na karti nepoznatog autora (bez naslova i datacije), koja je objavljena u malom rukopisnom atlasu (*Atlantino*) koji se čuva u knjižnici biskupskog sjemeništa u Padovi (LAGO, ROSSIT, 1981.; Sl. 17.)¹⁶. Nepoznati autor, međutim, dodaje uz nesnim otoka (*Insvla di Pago*) antički naziv *antea Curicta*, a starovjekovni naziv dodaje i domicilonimu Starog grada (*Pago uechio ante Curicum*). Pri tome je učinjena pogreška jer je *Curicta* antičko ime otoka (i grada) Krka (FARLATI, 1751., KOZLIČIĆ, 1990.).

Otok Pag na dodiru antičkoga kulturno-povijesnog nasljeđa i renesansnoga društveno-političkog trenutka

S gastaldijanskim prikazima postupno se kristalizira geografska slika otoka Paga kod talijanskih geografa i kartografa. Međutim, drugi europski kartografi, ponajprije oni iz njemačkoga i nizozemskog kulturnog kruga, nisu bili tako uspješni u prikazivanju otoka. Karte nizozemskih i njemačkih autora na kojima je prikazivan otok Pag, najvećim su dijelom nastajale u duhu oživljavanja antičke kulturne baštine. Renesansni su kartografi nastojali prikazati geografsku "pozornicu" starovjekovnih i aktualnih događanja¹⁷. Pogled je tadašnjih geografa i kartografa dijelom bio okrenut prema "slavnoj" prošlosti i zbog frustrirajuće aktualne situacije u kojoj je najveći dio jugoistoka Europe bio osvojen, a dobrim dijelom i islamiziran. U tom svjetlu treba promatrati i tvrdnju (zapravo vapaj) hrvatskih suvremenika velikih nizozemskih kartografa kako je Hrvatska svedena na "*...reliquiae reliquiarum olim inclucti Regni Croatiae.*"

Na osnovi karata njemačkih i nizozemskih karata nije moguće u cijelosti utvrditi tijek historijsko-geografskih procesa na otoku, ali pojedini geografski podatci upotpunjuju geografsku predodžbu koja se temelji na kartografskim prikazima talijanskih autora. Općenito su samostalni pokušaji kartografiranja hrvatske obale i otoka njemačkih autora bili slabiji u odnosu na istodobne talijanske kartografske radove. Nizozemski su kartografi izrađivali uspješnije prikaze u odnosu na one njemačkih kartografa, ali oni najvećim dijelom nisu objavljivali originalne radove već obrade talijanskih predložaka. Poradi toga nije moguće donijeti relevantan sud o tadašnjim geografskim značajkama prikazivanih prostora, ali ti kartografski prikazi čine dragocjene kartografske spomenike koji, uz ostalo, svjedoče o kontinuiranim nastojanjima geografskog upoznavanja hrvatske obale, a tako i otoka Paga.

Među prvim kartografskim prikazima primorskog dijela Hrvatske ističe se rad njemačkog kozmografa Sebastiana Münstera, koji je u djelu *Geographia Universalis*, objavljenom 1545. u Baselu, objavio kartu *Sclauonia oder Windisch Marck, Bossen, Crabaten et. c[etera]* (LAGO, ROSSIT, 1981., MARKOVIĆ, 1993.). Ovaj kartografski prikaz kombinacija je karte i perspektivnog crteža (Sl. 18.). Prikazani se prostor promatra od sjevera prema jugu (ta je orijentacija s današnjeg aspekta neobična) pa su otoci u Sjevernom hrvatskom primorju te zadarski otoci predočeni u dva niza, tako da jedan otok "prekriva" dio drugoga. Münster je očito raspomagao s oskudnim geografskim podacima,

¹⁶ Povjesničari kartografije pretpostavljaju da je i ovu kartu tiskao S. Scolari, ali dvoje oko autora karte. Čini se da ova karta, kao i prije analizirana karta koju je potpisao S. Scolari, imaju isti izvornik, nastao krajem 16. st., a sama karta datira iz prve plovice 17. st. (LAGO, ROSSIT, 1981.).

¹⁷ Otud i naslovi karata *Theatrum orbis terrarum*, *Speculum orbis terrarum* i sl. (BAGROW, SKELTON, 1966., SLUKAN ALTIĆ, 2003.).

na osnovi kojih je stekao općenitu sliku kako se od Istre do zadarske regije protežu otoci u dva velika niza, čineći tako dvostruko otočno pročelje Sjevernoga hrvatskog primorja i Ravnih kotara. Posebno je imenovan samo otok Pag (*Pago*), na kojem je ucrtano i naselje, jedino na prikazanim otocima. Prema Münsteru paralelno s Pagom pruža se otok Rab, tako da se oba otoka svojim jugoistočnim dijelom protežu sve do Novskog ždrila. Tu će pogrešku kasnije ponoviti i austrijski kartograf Augustin Hirschvogel (PANDŽIĆ, 1987., KOZLIČIĆ, 1995.).

Sl. 18. Münsterov kartografski prikaz otoka Paga na karti Hrvatske, 1545.

Fig. 18 Münster's cartographic review of the Pag Island on the Map of Croatia, 1545

Münsterove su pogreške dijelom i razumljive jer se hrvatski jadranski prostor nalazio na rubu Habsburškog Carstva (Sjeverno hrvatsko primorje), odnosno izvan njegove domene (najveći dio Istre, Kvarner i Dalmacija) pa njemačka kulturna javnost, ali i službene vojne te političke ustanove nisu posjedovale dovoljnu količinu geografskih podataka. Mletački posjedi duž istočne obale Jadrana dobrim su dijelom njemačkim političkim i kulturnim krugovima, pa tako i geografima, bili nepoznat ili, u najboljem slučaju, slabo poznat "svijet".

Za razvoj kartografiranja hrvatskoga nacionalnog prostora veliko značenje ima opus nizozemskog kartografa Abrahama Orteliusa. U atlasu *Theatrum orbis terrarum*, prvi put objavljenom u Antwerpenu 1570., Ortelius je objavio brojne karte koje prikazuju Hrvatsku, i to svoje originalne radove te kartografske prikaze drugih europskih kartografa. Uz navedene karte zadarsko-šibenske regije B. Bonifačića i kartu Italije G. Gastaldija, za razvoj kartografskih prikaza zadarskih otoka posebno značenje imaju Orteliusove historijsko-geografske karte Panonije i Ilirika te Italije, Hirschvogelova karta Hrvatske i susjednih zemalja te Sambucusova karta Ilirika.

Na karti *Pannoniae, et Illyrici veteris tabvla*, objavljenoj u izdanju *Theatrum* 1595. Ortelius je dao historijsko-geografski prikaz starovjekovnih rimskih provincija Ilirika i dijela Panonije (Sl. 19.a). Geografski je sadržaj crpio iz djela antičkih pisaca, ponajviše Strabona, Plinija Starijeg, Marcijana i Klaudija Ptolemeja.

a

b

Sl. 19. Otok Pag na Orteliusovim kartama: a – isječak karte antičkog Ilirika, 1595.; b – isječak karte Italije, 1595.

Fig. 19 Pag Island on the Ortelius's maps: a – section of the Map of Ancient Illyricum, 1595; b – section of the Map of Italy, 1595

Sučeljavajući podatke antičkih pisaca s Ptolemejevim podacima o *Skradinskom otoku* (KOZLIČIĆ, 1990.) te imajući relativno dobar uvid u osnovna geografska obilježja zadarskih otoka, Ortelius prepoznaje taj otok kao otoke Pag i Rab. Cijeli je otok *Scardona* smješten na mjestu otoka Paga (zanimljivo je da, za razliku od Ptolemeja, Ortelius ne kartografira *Scardonu* – Skradin)¹⁸. Na mjestu Stare Novalje ucrtana je vinjeta i upisan domicilonim *Arba* (Rab), a na mjestu grada Paga vinjetom je označeno naselje *Collentum*. Na kopnu, nasuprot Pagu (između Karlobaga i Starigrada) Ortelius je upisao etnonim *Collentini* (koje spominje Plinije Stariji; BATOVIĆ, 1973.). Nije sasvim jasno je li Ortelius zapravo zamijenio Pag za Murter, pa je posjede i manja naselja u šibenskom primorju, koja su pripadala antičkom *Colentumu*, jednostavno preselio u podvelebitski prostor ili je imao podatke kako je taj dio podvelebitskog kraja doista pripadao Pažanima (što je točno; SUIĆ, 1981.) i pri tome čini pogrešku "samo" utoliko što je krivo imenovao Pag i njegove stanovnike. Zanimljivo je da Ortelius na karti *Italiae veteris specimen* (Sl. 19.b), objavljenoj tek dvije stranice nakon karte antičkog Ilirika (KOZLIČIĆ, 1995.), Ptolemejev Skradinski otok (*Scardona*) locira na mjestu Dugog otoka. Možda je tim nesonimom,

¹⁸ Orteliusa je na pogrešno ubiciranje Ptolemejeva *Skradinskog otoka* možda navela činjenica kako se u blizini, i to zapadno od otoka Paga, nalazi otočić *Škrda*, čije ime podsjeća na *Scardona* (ta imena, kao i ime otoka *Škarde*, zapadno od Ista, imaju isti korijen).

pišući ga uz vanjski rub Dugog otoka, htio imenovati sve zadarske otoke. Na karti Ilirika, sjeverozapadno od *Skradinskog otoka*, Ortelius je ucrtao otočić *Portunata*, što je zapravo tek dio Plinijeva imena otoka Paga (*Cissa Portunata*; KOZLIČIĆ, 1990). Na taj način antičku *Cissu* pomiče sjevernije od njezina stvarnog položaja. Očito mu nije sasvim jasna antička geografija tog dijela antičkog Ilirika.

Hrvatski su otoci znatno slabije prikazani na karti *Sclavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae, Finitimarvmqve, Regionvm Nova Descriptio* austrijskog kartografa Augustina Hirschvogela, koju je Ortelius objavio već u prvom izdanju atlasa *Theatrum orbis terrarum* 1570. (KOZLIČIĆ, 1995.) Na toj karti prikazani su kvarnerski otoci i otok Pag (Sl. 20.). Hirschvogel se za kartografiranje primorskog dijela Hrvatske poslužio Münsterovom kartom, pa su ponovljene i sve Münsterove grješke, dok je geografski sadržaj na kopnu znatno kvalitetniji jer čini rezultat izvornih topografskih zapažanja i obrade boljih kartografskih predložaka (karte W. Laziusa i dr.). Jedina je razlika što je Hirschvogel otoke prikazao stereoskopski, a ne perspektivno kao Münster. Kartograf je tako ponovio pogrešan prikaz otoka Paga, koji se pruža sve do Novigradskog mora. Na prikazu Paga nije moguće prepoznati niti jedan detalj inače iznimno razvedene obalne crte. Osim toga, grad Pag (*Pago*) pogrešno je ucrtan na krajnjem zapadu otoka.

Sl. 20. Otok Pag na Hirschvogelovoj karti Hrvatske, 1570.

Fig. 20 Pag Island on the Hirschvogel's Map of Croatia, 1570

Na karti Ilirika (*Illyricum*) mađarskoga kartografa Johannesa Sambucusa, objavljenoj u Orteliusovu *Theatrum* 1572. (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. S-3 212163), prikaz je otoka Paga također manje uspješan u odnosu na starije i istodobne karte talijanskih autora (Sl. 21.). Deformiran je cijeli obalni pojas od ušća Zrmanje do ušća Cetine jer je "komprimiran" i pogrešno orijentiran tako da se obala Sjeverne i Srednje Dalmacije pruža u pravcu W-E, a ne NW-SE. Znatno je bolji prikaz Sjevernoga hrvatskog primorja i poluotoka Istre pa se nameće zaključak kako je autor kompilirao geografsku građu različitih kartografskih predložaka. Čak je ostavio i njihova različita mjerila (premda je uz lijevu donju marginu karte označeno grafičko mjerilo, koje bi trebalo vrijediti za cijelu kartu).

Sl. 21. Sambucusov kartografski prikaz otoka Paga, 1572.

Fig. 21 Samucus's cartographic review of the Pag Island, 1572

Otok Pag (*Pago*) prilično je izobličen. Unutar Paškog zaljeva nalazi se poluotok na kojem je smješten grad Pag (*Pago*). Takva pogrješka vjerojatno proistječe iz krivog poistovjećivanja prikaza mosta (uvećano prikazanog s obzirom na mjerilo cijelog prikaza) na Gastaldijevoj karti s (nepostojećim) poluotokom. Jugoistočni je dio otoka krivo položen u pravcu W-E pa dijelom zatvara Podvelebitski kanal u prostoru između Ravnih kotara i Velebita. Na južnoj obali Paga istaknut je Košljunski zaljev, a južno od otoka ucrtani su otočići Škrda, Maun i Brušnjaci.

Iznimno značenje za razvoj europske kartografije, a manjim dijelom i za kartografiranje hrvatskoga prostora imala su djela nizozemskog kartografa Gerarda Mercatora (TOOLEY, 1962., BAGROW, SKELTON, 1966., MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995.). Mercator je postupno izrađivao karte, koje su trebale činiti jedinstvenu zbirku karata cijele Europe i svih poznatih krajeva Zemlje. Dio te zbirke bio je i zbir karata *Italiae, Sclavoniae et Graeciae tabulae geographicae*, objavljen u Duisburgu 1589., a potom i u atlasu *Atlas sive cosmographicae...*, 1595. (DAZd, Sign. II. a. 4). Otok Pag prikazan je na karti *Sclavonia, Croatia, cvm Dalmatiae Parte*.

Mercator se za prikaz hrvatskih otoka vjerojatno poslužio nekim starijim talijanskim kartografskim predloškom. U osnovnim crtama Mercatorova je predodžba zadarskih otoka, a tako i otoka Paga (Sl. 22.), izrađena u gastaldijevskom kartografskom duhu, odnosno na osnovi uvriježene talijanske geografske predodžbe ovog dijela hrvatske obale i otoka.

Otok Pag (*Pago*) previše je sužen u pravcu W-E. Nedostaje prikaz poluotoka Luna, ali je relativno vjerno prikazan prostor Paškog zaljeva te disecirani krajolik južnoga dijela otoka s tri uvale (Dinjiška, Vlašići i Stara Poveljana). Uz južnu obalu otoka, raščlanjenu na brojne uvale, bez realne predodžbe Košljunskog zaljeva i drugih dijelova obalne crte, kartografirani su Škrda, Maun, Veli i Mali Brušnjak. Od svih paških naselja Mercator je prikazao samo grad Pag (*Pago*), Vlašiće (*Vlasigi*) i Poveljanu (*Pouglia*).

Sl. 22. Otok Pag na Mercatorovoj karti Hrvatske, 1589.

Fig. 22 Pag Island on the Mercator's Map of Croatia, 1589

Još je uopćeniji prikaz otoka Paga na karti *Tabula Hydrographica In qua Italiae, orae maritimae; Item Venetiae, Istriae, Dalmatiae, Slauoniae, Graeciae, et orae maritimae Corfu, Cephaloniae, et adiacentium Insularum...* (Sl. 23.) koju je u Amsterdamu 1595. objavio znameniti nizozemski geograf i istraživač Willem Barents (KOZLIČIĆ, 1995.).

Sl. 23. Barentsov kartografski prikaz otoka Paga na karti Jadranskog mora, 1595.

Fig. 23 Barents's cartographic review of the Pag Island on the Map of Adriatic Sea, 1595

Barents je prikazao Jadransko more s dodatnim detaljnijim prikazima pojedinih jadranskih luka. Geografsku građu za prikaz obalne crte Jadranskog mora i jadranskih otoka crpio je očito iz pomorskih karata talijanskih i/ili nizozemskih autora (crteži vjetrulja, rumba te znakovito crtanje obalne crte uvriježeni su na tadašnjim pomorskim kartama, a, uz to, na karti prevladava talijanska, tj. talijanizirana toponimija). Za razliku od talijanskih pomorskih karata Barents daje sveobuhvatniji prikaz geografskih obilježja u kopnenom zaleđu.

Willem Barents prikazao je bolje samo vanjski niz zadarskih otoka, dok su mu srednji i unutrašnji otočni niz uglavnom nepoznanica. I u tome se očituje velik utjecaj srednjovjekovne portulanske kartografije, kojemu se ovaj kartograf nije mogao znatnije "oduprijeti" jer vjerojatno nije raspolagao s dovoljno relevantnih geografskih podataka s kojima bi upotpunio svoj prikaz. Na prikazu Paga (*I. de Pago*) moguće je prepoznati tek poluotok Lun, Paški zaljev te uvale Dinjišku i Staru Poveljanu. Uopćeni i deformirani prikaz otoka je neobičan ako se uspoređi s nešto starijim prikazom na Mercatorovoj karti, koju je Barents trebao poznavati. U usporedbi s prikazom drugih hrvatskih otoka Barentsova je preodžba otoka Paga barem približno slična realnim obrisima otočne obalne crte.

Iako prema djelima nizozemskih kartografa nije moguće donijeti relevantan zaključak o geografskim značajkama otoka Paga, ostaje činjenica kako je otok Pag redovito kartografiran. Pag bez sumnje čini važan dio geografske pozornice sudbonosnih historijsko-geografskih procesa na istočnoj obali Jadrana.

Otok Pag na pozornici mletačko-uskočkih sukoba

Među najbogatijim kartografskim izvorima o otoku Pagu ističe se djelo *Viaggio da Venetia, a Constantinopoli Per Mare e per Terra, insieme quello di Terra Santa* mletačkoga kartografa Giuseppea Rosaccia, objavljeno u Veneciji 1598., a zatim i 1606. (MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995., PAVIĆ, 2000.). Rosacciov otočnik ujedno je i jedan od najvrjednijih kartografskih spomenika istočne obale Jadrana. Otok (*Isoli de pagi*) je uopćeno prikazan na karti istočnog Sredozemlja (*Descrittione Di quello, che i Turchi possiedono in Europa, con i confini de' Principi C[hrist]iani*; Sl. 24.), a detaljno na zasebnom kartografskom prikazu (*Isola di Pago*)¹⁹.

Na prikazu obalne crte otoka na ističe se Paški zaljev (pretjerano uveličan u odnosu na površinu otoka; Sl. 25.). Paški je zaljev zapravo potopljeni dio novaljsko-paške sinklinale (VIDAS-POSEDEL, 1960., OPPITZ, 1981., MAGDALENIĆ, 1984.), koja se između uvale Solana i Dinjiške uvale nalazi nad morem (maksimalno na 60 m), čineći prevlaku koja spaja dva otočna grebena. Crtežima je uz južnu stranu otoka predočen čitav niz iznimno visokih i strmih uzvisina, iako je energija reljefa znatno veća na NE strani otoka. Obale Paškog zaljeva niske su i položite, izuzev strmih uzvisina na sjeverozapadu otoka. Južni dio sjeveroistočnoga otočnog grebena, koji je inače prekinut Paškim vratima, razdijeljen je na dva dijela. Tako se grad Pag, prema Rosacciju, nalazi na zasebnom otoku u Paškom zaljevu! Jako utvrđeni grad Pag povezan je s otokom mostom, u čijem se produžetku nalazi prostrana paška solana (*Saline*). U popratnom tekstu otočnika Rosaccio

¹⁹ Rosacciov prikaz otoka Paga (*Isola di Pago*) teško bi bilo svrstati u neki od poznatih oblika kartografskog izražavanja. Čini se da je taj oblik najbliži perspektivnom crtežu, pri čemu je krajolik promatran iz ptičje perspektive (prema LOVRIĆ, 1988.).

ističe kako su paške solane velike i bogate, ali da njihova proizvodnja tek donekle podmiruje potrebe otočnog stanovništva. Pri tome je Rosaccio kontradiktoran samom sebi, ali i svim drugim istodobnim izvorima (PERIČIĆ, 2001.) jer na Pagu nije bilo toliko stanovnika koji bi potrošili ukupnu proizvodnju "velikih i bogatih" solana.

Sl. 24. Rosacciov kartografski prikaz otoka Paga na karti istočnog Sredozemlja, 1606.

Fig. 24 Rosaccio's cartographic review of the Pag Island on the Map of Eastern Mediterranean, 1606

Sl. 25. Otok Pag na kartografskom prikazu G. Rosaccia, 1606.

Fig. 25 Pag Island on the cartographic representation of G. Rosaccio, 1606

Na kartografskom prikazu izostavljena je predodžba Dinjiške uvale i Košljunskog zaljeva, a ucrtane su Uvala Vlašić uz istoimeno naselje (*Vlassich*) i Stara Poveljana (*Pouiana*). Manjkav prikaz obalne crte u skladu je s Rosacciovim podatkom u tekstu o otoku Pagu, prema kojem je duljina obalne linije otoka svega 100 milja (PAVIĆ, 2000.)²⁰.

Južno i jugoistočno od Paga prikazan je niz otoka (vjerojatno Škrda, Maun i Brušnjaci) te otoci Olib (*Luibo*)²¹ i Vir (nije imenovan).

Uz obale Paškog zaljeva Rosaccio je ucrtao nekoliko nižih stabala, koja upućuju na relativno rijetku vegetaciju u tom dijelu otoka. Na zapadu otoka, u predjelu poluotoka Luna, prostire se gusta šuma (*Boschi*). Taj je dio otoka bio u posjedu rapske komune koja je, za razliku od paške, drugačije gospodarila otočnim prostorom (ROGIĆ, 1972.). Naglašena poljodjelska valorizacija na sjeveru otoka u odnosu na stočarsku valorizaciju srednjega i južnog dijela otoka do danas je ostavila traga u otočnom krajoliku, pa primjerice na poluotoku Lun prevladava krajolik s velikim stablima masline unutar suhozidima razdijeljenih ograda. Očuvani su i šumarci hrasta crnike. Uz obale Paškog zaljeva na obroncima uzvisine Sv. Vid Rosaccio je ucrtao pojedinačna stabla, a na istom je mjestu do danas sačuvana niska šuma hrasta međunca (*Quercus lanuginosa*).

Na prikazu otoka Paga ističu se i zanimljivi socio-geografski sadržaji. Kartografirana su (crtežom skupina kuća) važnija naselja na otoku: grad Pag (*Pago*), Caska (*Sascha*), Kolan (*Colana*), Poveljana (*Pouiana*) i Vlašić (*Vlassich*). Unatoč gospodarskoj snazi grada Paga, kojeg Rosaccio prikazuje kao snažno urbano središte utvrđeno jakim zidinama, on se nije uspio profilirati u red istaknutih hrvatskih primorskih komuna, poput Krka, Raba, Zadra, Šibenika, Trogira i dr., ponajviše poradi svojevrstne perzistencije raspodjele političke i ekonomske moći. To se dobro očitivalo i u nemogućnosti Pažana da dobiju svoga biskupa, unatoč često izražavanim težnjama (SUIĆ, 1953., 2001.), čime bi se potvrdio urbani status i potpuna samostalnost u okvirima feudalnih društveno-gospodarskih odnosa.

U akvatoriju Paga prikazani su sukobi uskočkih brodica (*Scochi*) s mletačkim ratnim brodovljem. Iz prikaza se vidi kako su se uskoci suprotstavljali Mlečanima s malim brodovima na vesla velikih manevarskih mogućnosti, kojima su nerijetko postizali uspješne taktičke rezultate. U tom dijelu Jadrana nije se protezala svemoćna mletačka vojno-pomorska supremacija, a to se, uz ostalo, očitivalo i u slabijem geografskom poznavanju prostora te u izradi kartografskih prikaza manje kvalitete u odnosu na prikaze sigurnijih susjednih većih kvarnerskih otoka ili južnog dijela zadarskih otoka (MARKOVIĆ, 1993.).

Uskoci su tijekom 16. st. bili važan čimbenik na sjevernom dijelu hrvatskog Jadrana koji je dovodio u pitanje mletačke geostrateške pretenzije (BRACEWELL, 1997.). Od uskočkih piratskih i gusarskih prepada (koji se nisu bitno razlikovali u načinu izvedbe) u više je navrata stradavao i otok Pag. Uskočki se plijen sastojao od stoke, soli, brodova, ali i zarobljenih otočana (SUIĆ, 1953., BRACEWELL, 1997., PERIČIĆ, 2001.).

²⁰ Prema Rosacciu duljina je obalne crte otoka Paga 173,8 km (1 mletačka milja = 1738 m; ZANINOVIĆ RUMORA, 1992.), a njezina je stvarna duljina 269,2 km što bi približno odgovaralo vrijednosti od 155 mletačkih milja.

²¹ M. KOZLIČIĆ (1995.), kojega slijedi i M. PAVIĆ (2000.), smatra da je *Luibo* Ljubački zaljev, ali taj se zaljev nalazi u prostoru Ravnih kotara nasuprot uvalama Vlašić i Dinjiška na Pagu, a na tom je mjestu Rosaccio ucrtao tek dojmljivo morsko čudovište.

Međutim, odnosi Pažana i uskoka nisu bili tako jednostavni. Pažani su često otkupljivali zaplijenjenju robu od uskoka ili bi im prodavali vino i sl. Bilo je epizoda kada bi se pojedini razbojnici s Paga prurušavali u uskoke kako bi pljačkali trgovačke brodove koji su plovili paškim akvatorijem (BRACEWELL, 1997.). Refleksija mletačko-uskočkih sukoba na Rosacciovu prikazu otoka Paga javlja se upravo u vrijeme ogorčene borbe senjskih pustolova za životnu egzistenciju. Naime, Madridskim sporazumom 1617. završen je tzv. Uskočki rat, koji su vodili Venecija i Habsburzi (zaštitnici senjskih uskoka). Na intervenciju habsburškog dvora, obvezanog odredbama mirovnog ugovora, uskoci su protjerani iz Senja i naseljeni najvećim dijelom u prostor Vojne granice. Međutim, senjsko pitanje s time nije bilo konačno riješeno jer su uskoci duž istočne obale Jadrana "djelovali" sve do 18. st. (BRACEWELL, 1997.).

Geografija paškog krajolika prema kartama 17. stoljeća

Do sredine 17. st. protežu se paganijanski i gastaldijanski "repovi", kako bi se mogle nazvati reprodukcije geografskog sadržaja kartografiranog još tijekom 16. st. Međutim, usporedno s tim prikazima izrađuju se i karte koje nastaju na temelju novih terenskih zapažanja. "Osvježeni" geografski sadržaj omogućuje detaljan uvid u geografske značajke otoka tijekom 17. st.

Na dvjema kartama iz trećeg desetljeća 17. st. dana je gotovo identična predožba jugoistočne polovice otoka Paga. Na nedatiranoj i nepotpisanoj rukopisnoj karti zadarske i šibenske regije (koja se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Sign. XI-SK-J-213), koja je nastala na temelju Paganove kartografske tradicije, dosta je detaljno prikazan središnji i jugoistočni dio otoka Paga te pripadajući otočići Veli Sikavac, Mali Sikavac i Mišjak (Sl. 26.).

Sl. 26. Jugoistočni dio otoka Paga na karti zadarske i šibenske regije nepoznatog autora, oko 1630.

Fig. 26 Southeastern part of the Pag Island on the Map of Zadar and Šibenik region of the anonymous author, ca. 1630

Prikazani su svi važniji oblici obalne crte otoka. Reljef je prikazan perspektivnim crtežima uzvisina malog nagiba obronaka. Na taj način anonimni autor nije mogao uspješno prikazati vertikalnu raščlanjenost krškog površja otoka Paga. Međutim, kako je u kopnenom zaleđu perspektivnim sjenčanim crtežom jasno prikazao hrbat Velebita, osobito padine koje se spuštaju prema prostoru Velebitskog kanala (*Canale della Morlacha*), to se može zaključiti kako je kartograf ipak poznao osnovne geomorfološke značajke ovog dijela hrvatske obale. Ipak se reljef Paga ne može usporediti s vertikalno izrazito raščlanjenim prostorom Velebita.

Između pojedinih paških uzvisina prikazani su zaravnjeni predjeli te Velo blato, koje je jednim kraćim tokom povezano s uvalom Vlašići. Hidrogeografske značajke tog dijela otoka Paga mogle su lako navesti na pogrešku koju je anonim doista i učinio. Naime, jedan se povremeni tok ulijeva u Velo blato (u predjelu Šarine drage), a drugi povremeni tok teče Vlašićkim poljem i ulijeva se u uvalu Vlašići. Dva su toka odijeljena sedlom u predjelu Šimićine glave između vrha Orlova smrt (78,3 m) na jugozapadu te kote visine 53,2 m na sjeveroistoku. Iako se oba toka protežu gotovo po istoj liniji oni ne mogu činiti hidrološku cjelinu.

Ostaje međutim, činjenica kako je na ovoj karti anonimnog autora prvi put prikazana najveća ujezerena površina na otoku. Velo blato je jezero, stalno ispunjeno vodom, površine oko 1,3 km² (MAGDALENIĆ, 1984.). Prema prosječnoj razini jezerske vode (od 0,5 m do 2,36 m) i dnu jezera (- 1,8 m) Velo je blato kriptodepresija. Uz stalne i povremene tokove te brojne izvore, u njemu su pohranjene najveće količine slatke vode na otoku. Kako nema potvrđene izravne veze s morem, za razliku od Malog blata, salinitet je jezera manji (jezero se zaslanjuje uglavnom posolicom) pa je jezerska voda, uz ostalo, iskorištavana i za napajanje brojne stoke na otoku. Osim toga, obale su jezera odmoriste ptica močvarica koje se u tom prostoru zaustavljaju pri sezonskim preletima (MAGDALENIĆ, 1984., MAGAŠ, 2000.).

Susjedno Malo blato je, za otočne razmjere, velika močvarna površina (0,9 km²), čija je voda izravno i trajno zaslanjena pod utjecajem mora, a povremeno, za vrijeme puhanja bure, pod utjecajem posolice.

Prikaz socio-geografskih sadržaja također donosi neke novine u odnosu na paganijanske i gastaldijanske prikaze. Kartografirani su grad Pag (*Pago*), naselja Gorica (*Grula?*), Dinjiška (*Dignisca*), Vlašići (*Vlasichi*), Smokvica (*Smocuica*), Poveljana (*Pouiana*), Kolan (*Colian*) te franjevački samostan u Starom gradu (*M.^o de Frati*) i Fortica (*Liuba Forezza?*).

Tek je manjim dijelom prikaz otoka (*Isola di Pago*) izmijenjen na karti *Iadera, Sicvm et Aenona Vulgo Zara, Sebenico et Nona cum Insulis adjacentibus, in Parte Dalmatiae Boreali* (Sl. 27.) autora Iana Janssoniusa (Zbirka Novak, Sign. ZN-Z-XVII-JAN-1620?b; preuzeto *Kartografija Zadra*, 2003.).

U drugoj polovici 17. st. nastupaju bitne promjene u kartografiranju otoka Paga, koje pridonose boljem uvidu u tadašnje geografske značajke tog dijela Primorske Hrvatske. Glasnik promjena u geografskom upoznavanju i kartografiranju hrvatskoga povijesnog prostora u drugoj polovini 17. st. bio je Ivan Lučić Trogiraniin. U historijsko-geografskoj studiji *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (Amsterdam, 1666., 1668. i dr.; LUČIĆ, 1986.), prvijencu hrvatske kritičke historiografije (KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1986., KOZLIČIĆ, 1995.), Lučić je objavio i šest karata na kojima je prikazan historijsko-geografski razvoj Hrvatske od staroga vijeka do 17. st. Među tim kartama otok Pag podrobnije je prikazan na petoj karti *Croatia Maritima, Dalmatiae Pars et Pars Serviae*

(Sl. 28.a) te na šestoj karti *Illiricum hodiernum* (Sl. 28.b), koju je na osnovi Lučićeve i Buffalinijeve geografske građe izradio nizozemski kartograf Ioannes Blaeu (MARKOVIĆ, 1993., KOZLIČIĆ, 1995.)²².

Sl. 27. Jugoistočni dio otoka Paga na karti zadarske i šibenske regije J. Janssoniusa, oko 1630.
Fig. 27 Southeastern part of the Pag Island on the Map of Zadar and Šibenik region of J. Janssonius, ca. 1630

Usporedbom s prikazima drugih hrvatskih otoka na karti *Croatia Maritima* stječe se dojam kako je Lučić s posebnom pomnjom kartografirao otok Pag (*Cissa vel. Gissa*). Na taj zaključak upućuju domicilonimi, kojih na drugim hrvatskim otocima nema, te vjerno prikazani detalji obalne crte. Jedina je veća pogreška što je jugoistočni dio otoka (jugoistočno od grada Paga) uvećan, što pridonosi iskrivljenoj slici površinskih odnosa i oblika otoka. Predočeni su svi najvažniji oblici otočne obalne crte: Paški zaljev i uvala Stara Novalja na sjeveroistočnoj obali, poluotok Lun na krajnjem sjeverozapadu otoka te Košljunski zaljev, uvale Dinjiška, Vlašić i Stara Povljana na jugozapadnoj obali otoka. Zapadno od otoka ucrtani su otočići Škrda (*Scirda*) i Maun.

Lučić daje prikaz naselja *Quussa* (na mjestu Stare Novalje) i *Kessa* (na mjestu Novalje). Očito je da su oba toponima izvedenice iz antičkoga imena *Cissa*, kojim Lučić imenuje cijeli otok. Znakovito je međutim, da ovaj hrvatski povjesničar i geograf nije kartografirao *Cissu* na pravom položaju antičkoga naselja uz sjeveroistočni dio Paškog zaljeva.

²² Ta je karta objavljena tek u trećem izdanju Lučićeva djela, a objavio ju je i I. Blaeu u zbirci karata *Atlas maior* 1669. (KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1986.).

Uz Quussa i Kessu prikazan je i grad Pag (*Pagus*), i to na lokaciji novoga renesansnog grada. Nije sasvim jasno zašto Lučić na istoj karti daje domicilonime, koji se nisu koristili istodobno. Osim toga, postavlja se pitanje koliko je pogrešaka uopće učinio. Je li htio kartografirati srednjovjekovnu i novovjekovnu Casku pa pri tome griješi crtajući je na položaju Stare Novalje? Zašto Novalju, naselje čije je ime najvjerojatnije antičkog podrijetla (od *Navalia*; SUIĆ, 1953.), naziva imenom Quussa?

a

b

Sl. 28. Otok Pag na kartama I. Lučića: a – isječak karte Primorske Hrvatske, 1666.; b – isječak karte Hrvatske, 1669.

Fig. 28 Pag Island on the maps of I. Lučić: a – section of the Map of Coastal Croatia, 1666; b – section of the Map of Croatia, 1669

Lučićevim prikazom otoka Paga koristio se Giacomo Cantelli da Vignola. Izdavač Giovanni Giacomo de Rossi objavio je u Rimu 1692. Cantellijev atlas *Mercurio geografico*, u kojem su, uz ostalo, objavljene karte *Dalmatia Istria Bosnia Servia Croatia e parte di Schiavonia* (izrađena 1684.; Sl. 29.a) i *Li Ducati di Stiria Carintia e Carniola et altri Stati Ereditarii* (izrađena 1686.; Sl. 29.b) s odgovarajućim prikazima otoka Paga (MARKOVIĆ, 1993., LAGO, 1996.). Na Cantellijevim prikazima Paga nema novih geografskih sadržaja pa sve ostaje u okvirima Lučićevih i gastaldijanskih prikaza otoka.

Sl. 29. Otok Pag na kartama G. Cantellija: a – isječak karte Hrvatske, 1684.; b – isječak karte južnih austrijskih pokrajina, 1686.

Fig. 29 Pag Island on the maps of G. Cantelli: a – section of the Map of Croatia, 1684; b – section of the Map of southern Austrian counties, 1686

Geografske značajke otoka Paga prvi put je sveobuhvatno europskoj kulturnoj i političkoj javnosti prikazao Vincenzo Maria Coronelli. V. M. Coronelli, službeni kartograf Mletačke Republike, izdao je krajem 17. st. nekoliko atlasa u kojima je, uz ostalo, detaljno prikazan i prostor primorskog dijela Hrvatske. Na Coronellijevim atlasnim kartama prezentiran je do tada najbogatiji geografski sadržaj hrvatskih otoka. Njegovo djelo pripada među one kartografske spomenike koji će duboko obilježiti cijelu epohu, izravno utječući na produbljivanje spoznaja o geografskim značajkama hrvatske obale i otoka, ali i potičući brojne kasnije kartografe na slična, ali, tijekom 18. st., rijetko uspješnija ostvarenja.

Pojedine je karte Jadranskog mora i Primorske Hrvatske Coronelli objavljivao u više različitih atlasa i izolara, među kojima su najznačajniji atlas *Corso geografico universale*, objavljen 1692., *Isolario dell' Atlante Veneto* (posljednji dio atlasa *Atlante Veneto*), objavljen 1696., te zbirka karata, planova i veduta *Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta, Fortezze, Ed altri Luoghi Dell'Istria, Quarner, Dalmazia, Albania, Epiro, e Livadia* (III. Parte dello Stato Veneto), objavljena 1688.-1694. god.

Otok Pag cjelovito je prikazan na preglednim geografskim kartama Jadrana (*Golfo di Venezia*), istočne obale Jadrana (*Ristretto della Dalmazia Diuisa ne Suoi Contadi, gia presenta alla Serenissima Republica di Venezia, et. c., Parte Occidentale*), a južni dio otoka predočen je detaljnije na topografskoj karti zadarske upravno-teritorijalne pokrajine (*Contado di Zara. Parte della Dalmatia*) otočnika *Mari, Golfi, Isole,...* Uopćeni prikaz otoka dan je na karti *Corso del Danubio da Vienna Sin' à Nicopoli e Paesi Adiacenti*, objavljenoj u atlasu *Corso Geografico Universale*²³.

Otok Pag (*I. di Pago*) na Coronellijevoj karti Jadrana (Sl. 30.) prikazan je znatno slabije u odnosu na starije prikaze G. Gastaldija, I. Lučića i dr. Na osnovi prikaza stječe se dojam kako je otok najširi u jugoistočnom dijelu, u kojem je širi i od Krka! Ipak, relativno su dobro predočeni Paški zaljev i poluotok Lun. Uz jugozapadnu obalu otoka ucrtani su Škrda, Maun i Brušnjaci.

Socio-geografski sadržaji svedeni su na kartografiranje pojedinih otočnih naselja. Na Pagu su označeni grad Pag (*Pago*), Novalja (*Nuovaglia*), Poveljana (*Pouiana*) te utvrda Fortica (*Liuba*), koja se nazivala prema Ljupču, naselju na sjeverozapadu Ravnih kotara, nasuprot otoku Pagu.

Sl. 30. Otok Pag na Coronellijevoj karti Jadranskog mora, 1688.

Fig. 30 Pag Island on the Coronelli's Map of Adriatic Sea, 1688

²³ Navedeni Coronellijevi atlas čuvaju se u Državnom arhivu u Zadru (Sign. 784 II. A*, II. E. 12 i 8379 /II. a+8e). U njima nedostaje karta Jadranskog mora, iako je uvedena u indeks. Vrijedan primjerak te karte čuva se u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu (Sign. ZZ-HVII-14)

Prikaz obalne crte otoka Paga (*I. di Pago, Paganorum Ins.* *) na karti Dalmacije (Sl. 31.) ne razlikuje se bitno od prikaza na karti Jadrana. Međutim, otočni su toponimi toliko brojni da odaju pouzdan izvor, koji je Coronelliju dostavio geografske podatke o otoku. Neobično je stoga kako ti podatci nisu uvjetovali potpunu "kristalizaciju" geografske vizije Paga. Među geografskim oblicima obalnog pojasa Paga i okolnog akvatorija istaknuti su: rt Lun (*P. Loni*) na sjeverozapadu poluotoka Luna, rt Deda (*P. Deda*) na sjeveroistočnom ulazu u uvalu Stara Novalja, rt Krištofor (*S. Xpofor*) na sjeveru Paških vrata, rt Sv. Nikola (*S. Nicolo*) na južnoj strani Paških vrata, Paški zaljev (*G. di Pago*) te rt Prutna (*P. Prutna*) na krajnjem jugozapadu otoka. Uz jugozapadnu obalu otoka Paga ucrtani su brojni otočići: Veli i Mali Dolfin (*Dolfini*), hridi Zababa (*Secche*) uz rt Gaj i uvalu Baba na zapadu otoka Paga, Mišjak (*Misoniak Scoglio*), Škrda (*Scarda Scoglio*), Maun (*Maoni Sc.*) i Brušnjaci (*Maonianani*). Posebno je imenovan Kanal Povljana koji dijeli otoke Pag i Vir (*Bocca delle Coste di Pago*).

Sl. 31. Otok Pag na Coronellijevoj karti Dalmacije, 1694.

Fig. 31 Pag Island on Coronelli's Map of Dalmatia, 1694

Coronelli je na kartografskom prikazu Paga ucrtao i ujezereno područje *Lago di Slatina* sjeverozapadno od Kolana. To je vrijedan podatak o specifičnoj površinskoj hidrografiji otoka Paga čiji jugozapadni dio obilježavaju akumulacije padalinskih voda nad nepropopusnim flišnim naslagama (MAGAŠ, 2000.). Neobično je što Coronelli daje prikaz Kolanskog blata, a ne i znatno većih te značajnijih močvarno-jezerskih površina Veloga i Malog Blata kod Povljane, to više što je Velo blato prikazano na rukopisnoj karti anonimnog autora te na Jansoniusovoj karti zadarskog i šibenskog kraja, koje su izradene 60-ak godina ranije (usp. Sl. 26. i 27.).

Na Pagu su označena brojna otočna naselja: grad Pag (*Pago*), Stari grad Pag (*Pago Vecchio*), Gollio, Gorica (*Gorizza*), Dinjiška (*Dinisca*), Vlašići (*Vlassichi*), Stara

Povljana (*Pouiana Vecchia*), Povljana (*Pouiana Noua*), Kolan (*Callon*), Novalja (*Nouaglia Artichio*), Stara Novalja (*Nouaglia Vecchia*) i Špital (*Ospedal*).

Uz navedena naselja Coronelli je na Pagu prikazao i neke, po njemu značajnije, objekte izvan naselja. Posebno ističe prikaz Fortice (*Liuba*)²⁴, koja je kontrolirala prolaz Ljubačkim vratima između otoka Paga i Ravnih kotara, zatim prikaz crkve Stomorice kod Novalje (*Stomoriza*) te predodžbu lokaliteta Rušine (*Rusca*)²⁵, sjeveroistočno od Stare Novalje.

Prema ucrtanim granicama otok Pag podijeljen je između paške i rapske općine. Na granici koja, uz ostalo, prolazi sjevernim dijelom otoka stoji bilješka *Conf.(ini) d'Arbe*. Rapskoj općini pripadaju poluotok Lun te Stara i Nova Novalja, a središnji i južni dio otoka s pripadajućim otočićima (Škrda, Maun, Veli i Mali Brušnjak) čine pašku općinu.

Karta *Contado di Zara* koju je Coronelli objavio 1688., čini najpodrobniji prikaz zadarske regije među svim dotadašnjim kartografskim prikazima tog dijela Primorske Hrvatske (Sl. 32.). Zadarski otoci prikazani su u cijelosti, osim sjevernoga i središnjeg dijela otoka Paga. Prema osnovnim značajkama ovog zemljovida može se zaključiti kako je on bio svojevrsna topografska osnova za kartografski prikaz zadarske regije na preglednoj karti Dalmacije. Pri generalizaciji geografskog sadržaja Coronelli nije bitnije mijenjao prikaz geografskog smještaja pojedinih zadarskih otoka niti predodžbu njihove obalne crte, ali potpuno je izostavio prikaz reljefa, reducirao je geografsku nomenklaturu te izostavio neke zanimljive bilješke o pojedinim geografskim značajkama.

Sl. 32. Jugoistočni dio otoka Paga na Coronellijevoj karti zadarske regije, 1688.

Fig. 32 Southeastern part of the Pag Island on the Coronelli's Map of Zadar Region, 1688

²⁴ M. Kozličić, unatoč minucioznom i nadasve uspješnom ubiciranju većine geografskih imena na starim kartama Jadrana do kraja 17. st. kadšto ipak griješi (i/ili jednostavno preskače pojedine toponime na obalnoj crti i na otocima, osobito one koje je teže pročitati zbog oštećenja na kartama ili ih je teže ubicirati). Tako primjerice, pogrješno toponim *Liuba* na otoku Pagu ubicira kao naselje Ljubač (sjeverno od Zadra). Coronelli jasno razlikuje naselje Ljubač (*Liuba Terra*) od Fortice na Pagu (*Liuba* na Sl. 31, odnosno *Forte di Liuba* na Sl. 32). Usp. KOZLIČIĆ, 1995., 321.

²⁵ Toponim *Rusca* M. Kozličić (1995.) čita kao *Rasca*, smatrajući da je Coronelli tim geografskim imenom označio uvala Vlačka Vela na istočnoj obali otoka Paga (nešto južnije od Žigljena – op. JF). Usp. KOZLIČIĆ, 1995., 257, 337.

Na jugoistočnom dijelu otoka Paga prikazana su dva usporedna niza uzvisina u predjelu gdje se u otočnoj morfologiji ističe tek jedan greben s najvišim vrhom na otoku (Sv. Vid, 349 m). Iz takvog prikaza proistječe da blago položene jugozapadne padine čine prostranu otočnu udolinu, otvorenu prema uvalama Stara Poveljana, Vlašić i Dinjiška.

Bolje je prikazan južni dio sjeveroistočnoga otočnog grebena, koji na jugoistoku završava Paškim Oštrijakom i rtom Fortica.

Prikaz je otočne hidrografije Coronelli sveo na kartografiranje močvarno-jezerskog predjela Slatine (*L. di Slatina*) između Novalje i Kolana. Slično kao i na karti Dalmacije izostavljen je prikaz znatno većih močvarnih i jezerskih površina Velog i Malog Blata kod Poveljane na Pagu.

Uz uvale Mandre i Šimuni na zapadnoj obali otoka Paga Coronelli dodaje kako su pogodna sidrišta za brodove svih veličina (*Mandria/ d'ogni nauiglio; Simon P.º d'ogni/ nauiglio*). Nije, međutim, jasno zašto ne kartografira i druga važnija sidrišta. Moguće je da Coronelli ističe uvale na zapadnoj obali Paga jer se one nalaze u zavjetrini bure, vjetra koji velikim dijelom određuje tijek društveno-gospodarskih aktivnosti, posebno plovidbe, tog dijela Primorske Hrvatske (prema PENZAR I DR., 2001.).

Kako je na Coronellijevu zemljovidu zadarske regije prikazan samo krajnji jugoistočni dio otoka Paga, grad Pag nije prikazan. Međutim, predočena su sva veća naselja u tom dijelu otoka: Stari grad (*Pago Vecchio*), Gorica (*Gorizza Villa*), Dinjiška (*Dinisca V.*), Vlašići (*Vlassichi V.*), Stara Poveljana (*Pouiana Vecchia*), Poveljana (*Pouiana Nuova*) te Kaštel (*Slatina*). Za Dinjišku i Vlašiće Coronelli navodi kako se sastoje od 20 kuća, tj. kućanstava (*20 Case*). Za druga naselja otoka Paga ne navodi nikakve dodatne informacije, pa nije moguće donijeti relevantan zaključak o možebitnom broju kućanstava i stanovnika na prikazanom dijelu otoka. Prema parcijalnim podatcima iz različitih povijesnih dokumenata proistječe kako je tijekom 16. i 17. st. na otoku živjelo 1200 do 1400 stanovnika (ROGIĆ, 1972.).

U Starom gradu Coronelli kartografira franjevački samostan (*Conu. di P. P. Zoccol.*), a sjeverno od Kaštela (južno od Novalje koja nije prikazana) Stomoricu (*S. Maria/ Stomoriza*). Coronelli posebno ističe Forticu (*Forte di Luiba*) koja kontrolira promet Ljubačkim vratima (*Stretto di Luiba*) između otoka Paga i Ravnih kotara.

Mrežastim je rasterom prikazana paška solana (*Saline*), koju kartografiraju još i kartografi 16. st. pa Coronellijev podatak svjedoči o kontinuitetu proizvodnje soli.

S historijsko-geografskog aspekta vrijedni su i Coronellijevi podatci o antičkim, te talijanskim i hrvatskim geografskim imenima. Najvećim dijelom prevladava talijanska i/ili talijanizirana geografska nomenklatura, a za važnije geografske objekte dano je više imenskih oblika. Uz talijansko ime otoka Paga (*Isola di Pago*) pogriješno dodaje antički naziv (*olim*) *Insula Paganorum*. Koliko je poznato prema povijesnim izvorima, otok Pag u antici nije se nazivao *Otokom Pažana*. Plinije ga naziva *Cissa* (ili *Kissa*) *Portunata*, a na *Tabuli Peutingeriani* otok se naziva *In.(sula) Sissa* (BATOVIĆ, 1973., KOZLIČIĆ, 1990, LUČIĆ, 1986., prijevod B. Kuntić-Makvić). Čini se da Coronelli simplificirano latinizira suvremeni naziv otoka, pridajući tako otoku pogriješno starovjekovno ime.

Coronellijevi predlošci s odgovarajućim prikazima otoka Paga reproducirani su krajem 17. st. na kasnijim Cantellijevim radovima (posebno na karti *La Croatia e Contea di Zara*, objavljenoj 1690. u Rimu; Sl. 33.), na karti *Le Royaume de Dalmacie Divise en ses comtez, territoires etc. La Morlaquie, et la Bosnie* Jeana Baptista Nolina izdanoj 1690. u Parizu (MARKOVIĆ, 1993.; Sl. 34.a) te na karti na karti *Le Golfe de Venise Avec ses Principaux Caps, Promontoires, & Ports de Mer* Nicolasa Sansona, koju je tiskao Alexis

Hubert Jaillot 1693. god. u Parizu (Sveučilišna knjižnica u Splitu, Sign. ZZ-XVII-8; Sl. 34.b).

Sl. 33. Otok Pag na Cantellijevoj karti Hrvatske i zadarske regije, 1690.

Fig. 33 Pag Island on the Cantelli's Map of Croatia and Zadar Region, 1690

Coronelijanska kartografsko-geografska grada bila je temelj brojnim kasnijim kartografskim prikazima hrvatske obale nizozemskih i njemačkih autora. Među njima treba istaknuti sljedeće pregledne geografske karte s odgovarajućim prikazima otoka Paga:

- *Nouvelle Carte Du Royaume de Dalmacie Divise en ses Comtes, Territoires, etc la Morlaquie, la Bosnie, et la Servie, Partie de la Hongrie, Croatie, Albanie, Istrie, & Roy.e de Naples* koju su oko 1720. god. objavili Reiner i Joshua Ottens (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 25; Sl. 35.a),
- *Regnum Dalmatiae* Joana Van der Bruggena iz 1737. (MARKOVIĆ, 1993.; Sl. 35.b); prikaz je obalne linije otoka pretjerano stiliziran pa se ona čini znatno razvedenijom nego što to ona uistinu jest. Osim toga, s obzirom na krupnu pogrešku u kartografiranju susjednog kopna proizlazi kako se otok nalazi južnije od Novigradskog mora i posebno istaknutog naselja Posedarje (*Possedria*);
- *Nova Italiae Descriptio in Regna Respublicas et Status Divisae ad Usum Serenissimi Burgundiae Ducis* Guillaumea De L'Islea, koju su u *Atlas de Géographie* 1739. objavili Covens i Mortier (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 18771-A/a; Sl. 35.c),
- *Danubii Fluminis (ab urbe Lentia usque et ultra Bydenam urbem cum influentibus fluviis delineati) Pars Media, in qua Hungaria, Sclavonia, Bosnia, Dalmatia, et Servia cum vicinis aliis Regionibus accurate...* Johanna Baptista Homanna (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 10421 A, list XXX; Sl. 36.a),
- *Nova et accurata Hungariae cum adjacentibus Regn. et Principatibus Tabula...* Mattheusa Seuttera iz sredine 1740-ih (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 10421 A, list XCIX; Sl. 36.b).

a

b

Sl. 34. Coronelijanski prikazi otoka Paga na kartama s kraja 17. st.: a – isječak Nolinove karte, 1690.; b – isječak Sansonove karte, 1693.

Fig. 34 Coronelian cartographic reviews of the Pag Island on the maps from the end of 17th c.: a – section of Nolin's map, 1690; b – section of Sanson's map, 1693

J. B. Homann detaljnije je prikazao otok Pag na karti *Tabula Ducatus Carnioliae Vindorum Marchiae et Histriae eoc mante Illustr.mi quandani L. B. Valvasorii concinuata et exhibit a Io. Bapt. Homanno S. C. M. Geogr. Norimbergae* (Sl. 37.), koja je izdana sredinom 30-ih godina 18. st. (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 18771 A/b list 16). Sličan je prikaz Paga i na karti *Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae, Hung. et Serviae partibus, adjuncta praecipuorum in his regionibus munimentorum ichnographia curantibus Homanianis Heredibus Norib. cum B. S. C. M.* (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 18771 A/b, list 17; Sl. 38.). Na tim je kartama J. B. Homanna i njegovih nasljednika otok Pag predložen u gastaldijanskoj maniri, koja se razlikovala od coronelijanske geografske vizije ovog dijela Južne Hrvatske. Gastaldijanska je predodžba otoka međutim, znatno pojednostavnjena, posebno u odnosu na Scolarijev prikaz (usp. Sl. 16.). U odnosu na starije gastaldijanske i coronelijanske karte nema novih geografskih sadržaja koji bi upućivali na određene promjene u otočnom prostoru Paga. Zanimljivo je kako je prikaz otoka Paga na karti Homannovih nasljednika (Sl. 38.) znatno točniji u odnosu na prikaz zadarskih i šibenskih otoka, čija su imena kartografi potpuno izmiješali (FARIČIĆ, 2003.).

a

b

c

Sl. 35. Otok Pag na preglednim kartama iz prve polovine 18. st.: a – isječak karte braće Ottens, 1720.; b – isječak Van der Bruggenove karte, 1737.; c – isječak De L'Isleove karte, 1739.

Fig. 35 Pag Island on the general reference maps from the first half of the 18th c.: a – section of Ottens brothers' map, 1720; b – section of Van der Bruggen's map, 1737; c – section of De L'Isle's map, 1739

a

b

Sl. 36. Otok Pag na kartama Ugarske njemačkih autora, oko 1740.: a – isječak Homannove karte; b – isječak Seutterove karte

Fig. 36 Pag Island on the maps of Hungary of German cartographers, ca. 1740: a – section of Homann's map; b – section of Seutter's map

Coronellijevi prikazi (*carte coroneliane*) Primorske Hrvatske s odgovarajućim predodžbama otoka Paga reproducirani su na *Carte Générale du Golphe de Venise* (Sl. 39.a), *Première Feuille Carte des Isle et Mer Situées entre L'Istrie et la Dalmatie Nommés le Quarnero* (Sl. 39.b) i *2e Feuille Suite de la Coste de Dalmatie Et Environs de Zara et de Sebenico Avec les Isles qui en sont au Sud* (Sl. 39.c), koje je u djelu *Description Géographique du Golphe de Venise et de la Morée* u Parizu 1771. objavio Jacques Nicolas Bellin (Sveučilišna knjižnica u Splitu, Sign. R-684). Bellin nije mijenjao geografski sadržaj prikazanog prostora iako su Coronellijevi predlošci koje je preuzeo, bili stari gotovo stotinu godina.

Na tim kartama geografski sadržaj nije bitnije mijenjan pa bi se moglo zaključiti kako je na otoku, kao i na cijeloj hrvatskoj obali nastupilo svojevrсно povijesno zatišje. Značajnijih promjena doista nije bilo, barem ne onih koje bi utjecale na izmjenu europske geografske i kartografske vizije otoka Paga. Europski kartografi nisu dovoljno poznavali hrvatski prostor pa su nekritički preuzimali Coronellijevu kartografsku građu za koju su držali, s obzirom na autoritet službenog kartografa Mletačke Republike, da je najvjerodostojnija.

Sl. 37. Otok Pag na Homannovoj karti južnih austrijskih pokrajina, oko 1740.
Fig. 37 Pag Island on the Homann's Maps of Southern Austrian counties, ca. 1740

Sl. 38. Prikaz otoka Paga na karti Homannovih nasljednika, oko 1740.
Fig. 38 Representation of the Pag Island on the map of Homann's heritors, ca. 1740

a

b

c

Sl. 39. Coronelijanski prikazi otoka Paga na kartama J. N. Bellina, 1771.: a – isječak karte Jadranskog mora; b – isječak karte Sjevernoga hrvatskog primorja; c – isječak karte Sjeverne Dalmacije

Fig. 39 Coronelian cartographic reviews of the Pag Island on the maps of J. N. Bellin, 1771.: a – section of the Map of Adriatic Sea; b – section of the Map of Northern Maritime Croatia; c – section of the Map of Northern Dalmatia

Geografske značajke otoka Paga prema kartografskim prikazima 18. st. i početka 19. st.

Značajan iskorak u geografskom upoznavanju i kartografskom predočavanju zadarskih otoka, ali i najvećeg dijela Južne Hrvatske, omogućila su prva topografska snimanja, koja su mletačke vlasti organizirale pri razgraničenju svojih posjeda u Dalmaciji s Osmanlijskim Carstvom početkom 18. st. Naime, odredbama mirovnog sporazuma u Srijemskim Karlovcima 1699. i Požarevcu 1718., kojima je završilo dugogodišnje ratovanje (od 1683.) Venecije i Habsburške Monarhije s jedne i Osmanlijskog Carstva s druge strane, uz ostalo, utvrđene su nove mletačko-turske granice: 1699. *Linea Grimani* (nazvana prema generalnom providuru F. Grimaniu), a 1718. *Linea Mocenigo* (nazvana prema mletačkom diplomatu A. Mocenigu). Mletačka Republika znatno je povećala svoje posjede u Dalmaciji, nazivajući novostečene posjede 1699. *Aquisto nuovo* (veći dio Ravnih kotara, Dalmatinske Zagore te donjoneeretvanski kraj) te 1718. *Aquisto nuovissimo* (sjeveroistočni dio Dalmatinske Zagore s Imotskim krajem) (RAUKAR I DR., 1987., ANTOLJAK, 1994.).

Topografska su snimanja svih mletačkih posjeda u Dalmaciji rezultirala izradom nekoliko različitih izdanja topografskih karata (MARKOVIĆ, 1993.). Najveći se dio tih karata čuva u Ratnom arhivu u Beču, dok se u Hrvatskoj, koliko je poznato, nalazi tek karta *Dissegno corografico della provinzia di Dalmazia* nepoznatog autora (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 6 i 10)²⁶.

Na prikazu Paga (Sl. 40.) preuveličan je Paški zaljev (*Canal di Pago*), a znatno sužen poluotok Lun (*P. Lon*). Uz navedeno, znatno je prošireno područje paške solane (*Saline*). Ta pogreška međutim, nije neobična ako se usporedi sa starijim Rosacciovim i Coronellijevim kartama. Čini se da su stari kartografi, odnosno njihovi izvori na terenu, imali uvriježenu komprimiranu geografsku viziju Paga.

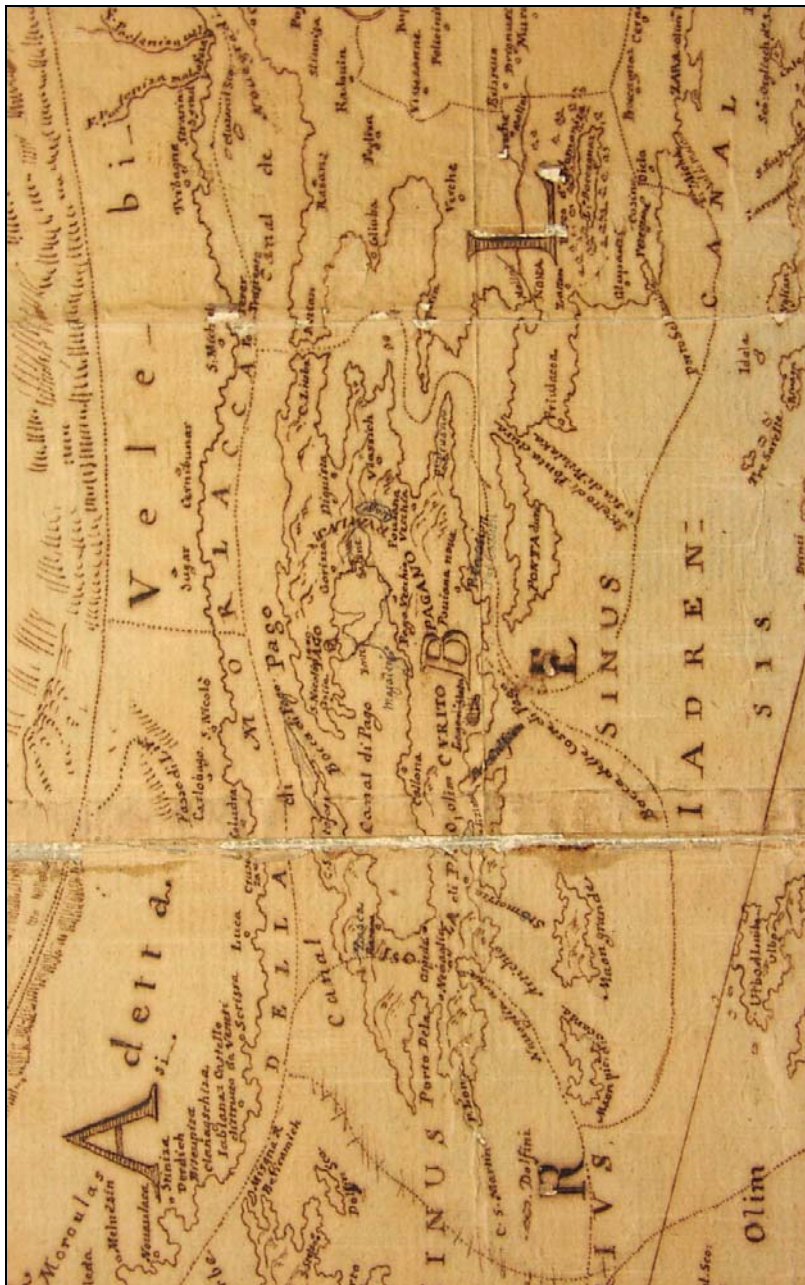
Geomorfološke značajke otoka prikazane su crtežima stožastih uzvisina, sjenčanih tako da se podrazumijeva sjeverozapadno osvjetljenje. S pomoću takvog prikaza postiže se plastična predodžba reljefa. Općenito je prikaz reljefa sličan onom na Coronellijevoj karti zadarske regije, koja je uz terenska snimanja vjerojatno bila osnovni izvor geografskih podataka nepoznatom autoru ove karte.

Dotadašnja predodžba osnovnih hidrogeografskih pojava dopunjena je prikazom Velog blata (*Lago*) između Vlačića i Poveljane.

Na otoku Pagu zabilježena su naselja: grad Pag (*Pago*), Stari grad (*Pago vecchio*), Dinjiška (*Dignisca*), Vlačići (*Vlassichi*), Stara Poveljana (*Pouiana vecchia*), Poveljana (*Pouiana nova*), Kolan (*Collona*), Stomorica (*Stomoriza*), Novalja (*Nouaglia noua*), Stara Novalja (*Nouaglia*), Špital (*Ospeda*) i Caska (*Zasca*). Prikazan je i most (*Ponte*), kojim je grad Pag povezan s nasuprotnim kopnom Paškog zaljeva.

Detaljna inventarizacija naselja upućuje na relativno dobro poznavanje otočne topografije, iako u usporedbi sa starijim kartografskim prikazima na osnovi tih šturih podataka nije moguće donijeti valjane zaključke o razvoju naseljenosti na otoku, koja se stoljećima nije bitno mijenjala. Na osnovi starih karata to se ne bi moglo zaključiti. Dakle, mnoštvo domicilonima na ovoj topografskoj karti, slično kao i na Coronellijevim kartama, ne upućuje na razvoj novih naselja, već samo na razvoj geografskih spoznaja o otoku. Izuzev grada Paga (*Pago*) sva su naselja označena istim kartografskim znakom (kružićem) pa ih nije moguće razlikovati prema veličini, odnosno značenju.

²⁶ U Državnom arhivu u Zadru čuvaju se dvije inačice te karte, koje se tek dijelom razlikuju (sign. 6 i 10).

Sl. 40. Otok Pag na topografskoj karti Dalmacije, 1718.
Fig. 40 Pag Island on the topographic map of Dalmatia, 1718

Otok Pag podijeljen je, dakako, na rapsku i pašku općinu. Autor karte griješi kada otok Pag poistovjećuje s antičkom *Curictom* (*Isola di Pago, olim Cvrto Pagano Rvminji*). Iako se autor ograđuje kada kaže da tako govore Pažani²⁷, teško je vjerovati da je i pozivanje na tu "referencu" istinito. Naime, pola stoljeća kasnije Alberto Fortis primjećuje kako je sramotno da niti paški župnik ne zna kako se Pag nazivao na latinskom jeziku (FORTIS, 1774./1984.). Imenom *Curicta* nazivao se otok Krk, a Pag se u starim antičkim djelima spominje uvijek kako *Cissa* (KOZLIČIĆ, 1990), a tako bilježe i povjesničari 17. i 18. stoljeća (usp. LUČIĆ, prijevod 1986., FARLATI, 1751., FORTIS, 1774./1984., RUIĆ, 1780.).

Iako na topografskoj karti nema značajnijih podataka koji bi omogućili praćenje *in continuo* historijsko-geografskog razvitka otoka Paga, mnoštvo toponima te napredak u prikazu obalne crte upućuju na daljnji razvoj geografskih spoznaja o ovom dijelu Južne Hrvatske. Ovu će topografsku kartu reproducirati uz manje izmjene i dopune brojni kasniji kartografi tijekom 18. st. i početkom 19. st. (Grandis, Santini, Melchiori, Zavoreo, Furlanetto).

Otok Pag je djelomično i s manje uspjeha prikazan na karti *Carte de Isles et Costes de Dalmatie ou se trouve la partie du Littoral autrichiens entre la Cap d'Istria et la Riviere de Zermagna avec la Resp. de Raguse et partie de la Bosnie* anonimnog autora, koja je izdana oko 1735. (MARKOVIĆ, 1993.). Na prikazu fizičko-geografski značajki jugoistočnog dijela otoka (Sl. 41.) posebno je istaknuta Fortica (*F.^a di gliuba*), koja je imala vojno-taktičko značenje jer se iz nje kontrolirala pomorska komunikacija od Zadra i Nina prema Velebitskom kanalu te Novigradskom moru i Obrovcu te prijelaz sa susjednog kopna na otok. Anonimni kartograf prikazao je mrežastom površinskom signaturom solanu u Paškom zaljevu (*Saline*) nastojaći tako zorno predočiti kristalizacijske bazene u koje se pušta morska voda, koja potom isparava.

Sl. 41. Jugoistočni dio otoka Paga na karti dalmatinske obale i otoka, oko 1735.

Fig. 41 Southeastern part of the Pag Island on the Map of Dalmatian coast and islands, ca. 1735

²⁷ Prijevod od *Pagano Rvminji*; od lat. *rumino* = govorkanje; usp. DIVKOVIĆ, reprint 1997., 936.

Neznatne promjene u kartografiranju zadarskoga otočnog prostora uslijedile su tijekom druge polovice 18. st., kada mletačke vlasti u Dalmaciji potiču topografska snimanja, odnosno izradu topografskih karata. Mletačka Republika nije bila dovoljno snažna u političko-gospodarskom pogledu pa nije mogla organizirati sustavne geodetske izmjere, a uz to, za razliku od Francuske i Habsburške Monarhije (LOVRIĆ, 1988., MARKOVIĆ, 1993., HARRIS, 2002.), inicijativu u izradi topografskih karata i dalje su imali pojedini kartografi. Oni su međutim, najčešće reproducirali kartografski materijal, koji je izrađen još 1718., a tek su manjim dijelom unosili određene dopune ili mijenjali postojeće predloške. To se očituje manjom kvalitetom karata, jer one još uvijek nisu egzaktni prikazi prostora u ravnini, izrađenog na osnovi određenog mjerila i kartografske projekcije. Kartiranje terena provodeno je površno pa je prostor kartografiran s velikim stupnjem uopćavanja i aproksimacija. Situacija se nije bitno promijenila niti za vrijeme francuske uprave u Dalmaciji od 1806. do 1813. (ANTOLJAK, 1994.), iako je ona, u duhu francuske kartografije, poticala izradu preciznih karata, ponajprije za potrebe uprave.

U Zadru je oko 1758. izrađena karta *Corografia dell' Inferior Provincia della Dalmazia, o sia Guida Itineraria indicando tutte le strade di comunicazione, e loro rispettive distanze dall' uno all' altro de principali luoghi, e specialmente di quelli, che più possono comprendersi nella Visita Generale, si di terra, che di mare, della Provinzia medesima, con alcune altre coerenti nozioni etc* (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 388). Karta je vrijedan dokument jer su prikazane najvažnije kopnene prometnice u Dalmaciji s naznačenim vrijednostima duljine puta između važnijih odredišta. Međutim, prikaz je otoka Paga sveden je na krajnji jugoistočni dio i prilično je deformiran (Sl. 42.).

Sl. 42. Jugoistočni dio otoka Paga na karti cestovne mreže u Dalmaciji, 1758.

Fig. 42 Southeastern part of the Pag Island on the Map of the road network in Dalmatia, 1758

S pomorsko-

geografskog aspekta treba promatrati i činjenicu kako je jedini istaknuti oblik otočnog reljefa Rt Fortica s istoimenom utvrdom na jugoistoku otoka Paga (*C. Gliuba*).

Nakon svojevrzne šutnje geografsko-kartografskih izvora o zadarskim otocima, koju nije znatnije prekinuo niti gore spomenuti prometno-geografski prikaz Dalmacije, od 80-ih godina 18. st. izrađuje se niz topografskih karata Dalmacije s dosta detaljnim prikazom zadarskih otoka.

Prikaz zadarskih otoka na topografskoj karti *Nouvelle Carte de la Partie Occidentale de Dalmatie, dressée sur les lieux*, koju je Pietro Santini objavio 1780., a potom i 1804. god. u Veneciji (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 26 i 30), unatoč pretencioznom naslovu karte (*Nouvelle Carte*) ne donosi nove geografske sadržaje u odnosu na starije topografske karte (Sl. 43.). Santini je naime, reproducirao topografsku kartu iz 1718. dodajući tek neke detalje. Prikazan je samo jugoistočni dio otoka Paga, a prikazom dominiraju domicilonimi: Pag (*Pago*), Star grad (*Pago Vecchio*), Gorica (*Gorizza*), Dinjiška (*Dignisca*), Stara Poveljana (*Povian Vecchio*) i Poveljana (*Povian Novo*). Slično prethodnim kartografima Santini je kartografirao i Forticu (*C. Liuba*).

Sl. 43. Otok Pag na Santinijevoj karti zapadnog dijela Dalmacije, 1780.

Fig. 43 Pag Island on the Santini's Map of the western part of Dalmatia, 1780.

U slijedu prikaza otoka Paga na topografskim karatama 18. st. posebno se ističe karta *Dissegno o' carta topografica della Dalmazia coretta, retificata, e dellineata da me Giul.° Ant.° Grandis Put.° Perit.° 1781.* (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske

karte Dalmacije, Sign. 321). Grandis je svoju kartu (Sl. 44.)²⁸ izradio na temelju topografskih snimanja provedenih početkom 18. st. te kasnijih reambulacija, odnosno ponovljenih terenskih istraživanja kojima je stariji sadržaj izmijenjen i dopunjen.

Sl. 44. Otok Pag na Grandisovoj topografskoj karti Dalmacije, 1781.

Fig. 44 Pag Island on Grandis's topographic map of Dalmatia, 1781

Znakovito je da Grandis smanjuje dimenzije Paškog zaljeva, nastojeći umanjiti deformaciju na topografskoj karti iz 1718. (usp. Sl. 40.), ali pri tome i sam griješi jer sada Paški zaljev biva pretjerano umanjen.

Najveće su pogreške međutim, pri prikazu reljefa otoka Paga. Prikaz geomorfoloških značajki u odnosu na metode prikaza reljefa na starijim kartama Grandis je stubokom izmijenio. Reljefni oblici otoka prikazani su metodom šrafiranja. Iako se ne primjećuje sustavnost, tj. gradiranje stupnjeva nagiba padina s pomoću crtkanja šrafa različite gustoće, debljine i dužine, kako je to definirao Georg Lehmann 1799. (ROGLIĆ, 1972., LOVRIĆ, 1988.), Grandis je uspio plastično prikazati osnovne reljefne oblike. Na temelju usporedbe Grandisova prikaza reljefa modernim topografskim kartama može se zaključiti kako je kartograf slabo poznao geomorfološke značajke najvećega zadarskog otoka.

Na otoku dominira paralelizam temeljnih geomorfoloških struktura koji se na Grandisovu prikazu ne može uočiti. Kao primjer može se istaknuti prikaz najvišeg vrha otoka. Najviši vrh otoka Sv. Vid (349 m) dio je jugozapadnoga novaljsko-košljunskog

²⁸ Grandis prvi primjenjuje pojam topografska karta, koji upotrebljava usporedno s uvriježenim talijanskim pojmom *disegno*, koji potječe od latinske riječi *descriptio* (u značenju: *prikaz, crtež*). Zanimljivo je da se u zadarskom kraju, posebno na otocima i primorskim mjestima još donedavno mogla čuti riječ *dišenj*, odnosno *diženj* u značenju (opće)geografske karte ili tehničkog nacrt, dok se pojmom *karta* smatrala isključivo pomorska karta (na ovoj informaciji zahvaljujem prof. dr. sc. D. Magašu). Usp. SLUKAN ALTIĆ, 2003.

vapnenačkog grebena, a Grandis ga je prikazao kao prostranu ovalnu uzvisinu (brdo) bez veze s ostalim vrhovima jugozapadnoga otočnog grebena. Uzvisina je prikazana i na mjestu Velog blata, dakle, u prostoru reljefne udubine.

Značenje Grandisove karte veće je u pogledu prikaza prometnice koja je povezivala Zadar preko otoka Paga s Karlobagom. Duž te prometnice odvijao se, prema Grandisu, naizmjeničan kopneno-pomorski promet. Od Zadra cesta je vodila preko Nina (*Nona*) i Vrsi (*Verche*) do Grudne te otočića Zečeva, a potom je put nastavljan 4 (mletačke) milje (*m. 4*; 7,4 km) dugim morskim putem od Zečeva do Poveljane (*Pouiana*) na otoku Pagu. Od Poveljane preko Gorice, uz sjevernu stranu solana (*Soline*) vodila je cesta do grada Paga (duga 6 milja /*m. 6*/; 11,13 km) koja se nastavljala otočnim kopnom do Paških vrata. Grandis nije ucrtao most kojim je grad Pag povezan s jugozapadnom obalom Paškog zaljeva, pa otud proistječe kako je on imao tek sekundarno značenje – koristio se u povezivanju Paga s otočnim naseljima u središnjem i sjevernom dijelu otoka. Preko Velebitskog kanala (*Can. della Morlacha*) 5 milja (*m. 5*; 9,3 km) dugom pomorskom rutom Pag je bio povezan s Karlobagom (*Carlobago*). Iz povijesnih je izvora poznato (PEJNOVIĆ, VUJASINOVIĆ, 1998.), a i do danas je tako, da se promet dalje nastavljao duž obale prema Senju ili preko prijevoja Oštarijska vrata prema Lici. Prometna veza otoka Paga s Ravnim kotarima preko uvale Stara Poveljana naizgled je neobična. Najkraća je veza otoka s kopnom u predjelu Ljubačkih vrata, u kojem je Pag udaljen od kopna oko 250 m (na mjestu današnjeg Paškog mosta). Međutim, to je mjesto često tijekom godine izloženo jakoj buri. Plovidba od otoka Zečeva do Stare Poveljane (odnosno do Smokvice koja je poradi toga posebno istaknuta na rukopisnom zemljovidu anonimnog autora iz 17. st. /Sl. 26./ i na kasnijoj topografskoj karti iz 1787. god. /Sl. 45./), iako je znatno duža (oko 6 km) odvija se, naprotiv, najvećim dijelom u zavjetrini poluotoka na kojem je smješteno naselje Vlašići.

Prema Grandisovu zemljovidu proizlazi kako je Pag imao važnu ulogu u geoprometnom sustavu Sjeverne Dalmacije čineći prometnu kopču zadarskog kraja s Gorskom Hrvatskom.

Sl. 45. Otok Pag na Furlanettovoj pomorskoj karti Jadranskog mora, 1784.
Fig. 45 Pag Island on the Furlanetto's chart of Adriatic Sea, 1784

S Grandisovim djelom očito nisu bili upoznati Melchiori, Frane Zavoreo i Lodovico Furlanetto, koji su u Venenciji 1787. izdali *Nuova carta Topografica della Provincia di Dalmazia divisa ne suoi territori* (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 222.). Navedeni su kartografi svoj prikaz Dalmacije, a

tako i otoka Paga (Sl. 46.), temeljili na znatno starijim kartografskim predlošcima (posebno na Santinijevoj karti iz 1780.). Zanimljivo je da je u izradi karte sudjelovao L. Furlanetto, koji je godine 1784. izdao u Veneciji kartu *Nuova Carta Marittima del Golfo di Venezia con tutte le Isole e Scogli di Dalmazia, e delle Isole di Corfù, Ceffalonia S. Maura, Zante Capo di Chiarenza, e Capo S. Maria, sino il Capo delle Colonne* (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 41). Unatoč pretencioznom naslovu (*Nuova carta... con tutte le Isole e Scogli di Dalmazia...*) Furlanettov prikaz otoka Paga (Sl. 45.) znatno je lošiji od brojnih ranijih plovidbenih karata (čak i onih iz 15. i 16. st.), a posebno u odnosu na istodobne topografske i pregledne geografske karte. Jedina prava novina na Furlanettovoj karti je prikaz dubina mora i pogodnih sidrišta. Izradi karte očito je prethodila hidrografska izmjera, iako ona nije bila sustavna niti sveobuhvatna, na što upućuje slab prikaz obalne crte otoka. Sidrišta su označena u uvalama Stara Novalja, Paški zaljev (iako je oblik zaljeva potpuno deformiran), Stara Povljana, Košljunski zaljev i Novalja. Uz oznake sidrišta (crtežom admiralitetskog sidra) označene su i vrijednosti dubina mora. Upisane brojke najvećim dijelom ne odgovaraju stvarnim dubinama mora uz obalu otoka Paga²⁹.

Za tadašnjeg bi pomorca bilo daleko bolje da je Furlanetto jednostavno preuzeo za predložak neku od postojećih topografskih karata Dalmacije, a onda eventualno unosio vrijednosti dubina mora. Pomorac bi s obzirom na detaljnost prikaza sam mogao zaključiti gdje bi se mogao usidriti, tj. pronaći prenoćište i/ili zaklonište. S današnjeg je aspekta, na žalost, moguće s lakoćom utvrditi kako je plovidba paškim akvatorijem po Furlanettovoj karti bila iznimno opasna.

Za razliku od prikaza otoka na Furlanettovu pomorskom zemljovidu, kartografski trojac prikazao je samo središnji i jugoistočni dio otoka Paga (*Parte dell'Isola del Pago*) te Mišjak (*Misgnach*) i Sikavac (*S. Barb[ara]*; Sv. Barbara kartografirana je i na Zavareovoj karti iz 1811.; usp. Sl. 47.), manje otočiće između otoka i Ravnih kotara. To je naime, određeno lijevim (zapadnim) okvirom karte Dalmacije, što ga Pag i tehnički presijeca na sjeverni dio koji pripada rapskoj komuni (koja funkcionalno čini dio Kvarnera) te središnji i južni dio, koji funkcionalno čini dio Dalmacije (Sl. 46.).

Među fizičko-geografskim sadržajima posebno su označeni vrh Sv. Vid (*S. Vido*), rt Sv. Kristofor (*S. Cristoforo*) sa sjeverozapadne strane Paških vrata, rt Sv. Nikola (*S. Nicolo*) s jugoistočne strane Paških vrata, rt i utvrda Fortica (*C. Gliuba*) na jugoistoku otoka te uvala Soline (*Valle delle Saline*) u kojoj je smješten najveći dio paških solana.

²⁹ Nije poznato u kojim su mjernim jedinicama izražene vrijednosti dubine mora. Neki su mletački kartografi dubine izražavali u mletačkim koracima (npr. Coronelli na kartama Dubrovačke Republike i Boke kotorske). Ako se prihvati da je i Furlanetto izražavao dubine mora tom mjernom jedinicom (1 mletački korak, tj. hvat = 1,738 m; prema ZANINOVIĆ, RUMORA, 1992.) onda bi Furlanettove brojčane vrijednosti dubine mora bile netočne. Naime, u Velebitskom kanalu između otoka Paga i kopna prema Furlanettu dubine ne prelaze 43,45 m, a na suvremenoj pomorskoj karti (Kvarnerić, S dio, MK-9, Velebitski kanal, MK-10, HHI, 2000.) na približno istom mjestu zabilježene su dubine do 80 m. Isto tako, uz obalu otoka na više je mjesta označena dubina 10 (mletačkih milja), što odgovara dubini od 17,38 m. Dubine su mora u najvećim paškim uvalama i zaljevima mjestimično veće, a mjestimično manje od Furlanettovih podataka. Metoda izmjere dubina mora (s pomoću običnog dubinomjera koji su činili konop i olovni uteg) nije omogućavala precizno određivanje dubine, ali onodobni su pomorci ipak mogli utvrditi znatno točnije vrijednosti (MARDEŠIĆ, SIMOVIĆ, 1975.) u odnosu na one koje su označene na Furlanettovu zemljovidu.

Sl. 46. Otok Pag na karti Dalmacije Melchiorija, Zavorea i Furlanetta, 1787.
Fig. 46 Pag Island on the Map of Dalmatia of Melchiori, Zavoreo and Furlanetto, 1787

Karta je neobično bogata socio-geografskim sadržajima, posebno prikazom otočnih naselja, crkava i kapela te pripadajuće toponimije. Prikazana su naselja Pag (*Pago*), Dinjiška (*Dignisca*), Vlašići (*Vlasich*), Smokvica (*Vesca*), Stara Poveljana (*Poviana Vecchia*), *Gliubascha* (?), *Smarci* (?), Poveljana (*Poviana Novo*)³⁰, Košljun (*Cosciana*), Kolan (*Collani*), Slatina (*Slatina*) i Caska (*Ciascha*). Kolan i Slatina pogrešno su ucrtani uz sjeverozapadnu obalu Paškog zaljeva. Znakovito je kako se Smokvica naziva *Vesca* (od *Veza*), što je u suglasju s prometnim značenjem ovog naselja na vezi otoka i susjednoga ravnokotarskog kopna. Nejasno je, međutim, koja naselja kartografi imenuju domicilonimima *Gliubascha* (toponim je sličan domicilonimu *Liuba*, kojim kartografi imenuju Ljubač na susjednom kopnu) i *Smarci*. Kartografirana su između Stare i Nove Poveljane, na mjestu na kojem danas nema naselja. Toponim *Smarci* podsjeća na ime crkve sv. Martina, koja se doista nalazi u tom prostoru te crkve i kapele sv. Marija (*S. Maria*), uz sjeveroistočnu obalu Paškog zaljeva, Sv. Grgur? (*S. Grego*), Sv. Ante (*S. Antonio*), Sv. Kuzma (*S. Cosmo*) i Sv. Teodor (*S. Teodoro*) uz jugozapadnu obalu Paškog zaljeva, Sv. Juraj (*S. Zorzi*), Sv. Fumija (*S. Eufemia*), Sv. Andrija (*S. Andrea*), Sv. Stjepan (*S. Stefano*) i Sv. Ivan (*S. Zuanne*) s jugoistočne strane Paškog zaljeva. Na žalost, neke toponime nije moguće pouzdano pročitati zbog oštećenja karte, odnosno zbog izbljedjele tinte (npr. *Mag...?* u blizini Sv. Vida, *La P...?* kod grada Paga).

Znakovito je da na niti jednom dalmatinskom otoku, pa niti na kopnu, nema tako iscrpnog prikaza sakralnih objekata. Nije moguće zaključiti zbog čega su autori posebnu pozornost posvetili upravo otoku Pagu. Inventarizacija najvećeg dijela crkvi i kapela upućuje na crkveni izvor podataka.

Geografski sadržaj topografskih karata iz druge polovice 18. st. nije bitnije izmijenjen na *Carta della Dalmazia, Stato di Ragusa e Bocche di Cataro nella quale sono disegnate tutte le strade fabricate. le incominciate, e le progettate per l'esercizio del 1811* (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 5), koju je 1811. izradio inženjer Frane Zavoreo po nalogu inženjera Blancharda, ravnatelja provincijske uprave za ceste i mostove (Sl. 47.). F. Zavoreo³¹ je reproducirao Grandisovu topografsku kartu na koju je unio neke dopune (nove prometnice) te dijelom izmijenio prikaz reljefa i naselja. Prikaz je reljefa, naime, znatno točniji u odnosu na Grandisov prikaz geomorfoloških značajki. Jasno su istaknuti otočni grebeni te središnje otočne udoline otoka Paga. Na jugoistoku otoka vjerno je prikazana ujezerena površina Velog blata (*Lago di Vlasich*).

Na otoku Pagu prikazan je lokalni sustav cesta, koji se razlikuje od onoga na Grandisovoj karti (Sl. 44.). Sustav otočnih prometnica, međutim, velikim se dijelom podudara sa suvremenom prometnom mrežom na Pagu (usp. *Veliki atlas Hrvatske*, 2002., Pag 130). S jugoistokom otoka grad Pag je jednom cestom bio povezan preko mosta, Staroga grada i Poveljane (*Poviana nuova*) do Selina na poluotoku Prutna, a drugom preko Gorice (*Gorizza*) do Vlašića (*Vlasich*). S Kolanom i dalje, sa sjeverozapadnim dijelom otoka grad Pag povezan je cestom koja također ide preko gradskog mosta te sjeveroistočnim padinama novaljsko-košljunskoga otočnog grebena.

³⁰ Na karti su zamijenjeni položaji Stare i Nove Poveljane.

³¹ Iako u kartuši nije izrijekom navedeno njegovo ime, Frane Zavoreo iz Šibenika je potpisao kartu, Zavoreo je vodio građevinsku upravu u Dalmaciji krajem 18. st. i početkom 19. st. i stoga je bio podređen Blanchardu tijekom francuske uprave, jer je tada Blanchard, uz gore spomenuti naslov (*Direttore Generale de Ponti e Strade*), obavljao dužnost generalnog direktora (svih) javnih radova u Ilirskim provincijama sa središtem u Ljubljani (DUBOKOVIĆ NADALINI, 1955.).

Sl. 47. Jugoistočni dio otoka Paga na Zavoreovoj topografskoj karti Dalmacije, 1811.
Fig. 47 Southeastern part of the Pag Island on Zavoreo's topographic map of Dalmatia, 1811

Takav sustav otočnih prometnica, na osnovi usporedbe s Grandisovim prikazom, podrazumijeva nešto drugačiju pomorsku vezu Paga s kopnom. Otok je bio povezan s kopnom dvjema pomorskim vezama: jednom od Privlake preko Kanala Povljane do Selina, a drugom od Vrsi preko sjeverozapadnog dijela Ljubačkog zaljeva do Vlačića.

Zavoreo je prikazao i bazene za kristalizaciju morske soli u paškoj solani, koja se ne prostire cijelom površinom plitke uvale Soline (*Saline*). Povijesnim je dokumentima posvjedočeno širenje paške solane od 1773. do 1797. (PERIČIĆ, 1998.), Paškom se solju i u ovom razdoblju opskrbljivao najveći dio Dalmacije, ali i mletačka Terraferma. U vrijeme propasti Mletačke Republike na Pagu je bilo oko 1800 bazena za kristalizaciju, u kojima se proizvodilo prosječno 3300 t soli (PERIČIĆ, 1998.). U vrijeme francuske uprave u sustav proizvodnje i trgovine soli u Dalmaciji uključene su i stonske solane, ali paška je solana i dalje bila najvažniji proizvođač soli na istočnoj obali Jadrana. Francuske su vlasti unapređivale proizvodnju soli, tako da se ona 1808. proizvodila u 2033 bazena³².

Općenito nedostaju aktualni geografski sadržaji na topografskim kartama s kraja 18. st. i početka 19. st., ali na temelju nekih podataka moguće je zaključiti kako su pojedini dijelovi zadarskog arhipelaga gospodarski i dalje propulzivni. Ističe se naime, proizvodnja morske soli na otoku Pagu, čije značenje nadilazi okvire zadarske regije, a potvrđena je i brojnim pisanim svjedočanstvima.

Geografski podatci o otoku Pagu na preglednim geografskim i pomorskim kartama u istom su razdoblju, u usporedbi s onima na analiziranim topografskim zemljovidima, znatno oskudniji. Na tim je kartama uglavnom prikazivan generalizirani sadržaj s topografskih zemljovida i Coronellijevih karata pa na osnovi njih nije moguće detaljnije proniknuti u složene procese historijsko-geografskih mijena, već se samo može utvrditi stupanj poznavanja ovog dijela Južne Hrvatske.

Na karti *Geographische General Karte Der Gränzen zwischen denen dreyen Kaiserthümern und ihren nach und nach geschehenen Veränderungen vom Jahr 1718 bis heutigen Tags oder Kriegsschauplatz gegenwärtigen Kriegs*, koju je objavio F. J. Maire u Beču 1774. (MARKOVIĆ, 1998.; Sl. 48.) otok Pag je izobličten. Dužina je otoka uglavnom vjerno prikazana, ali cijeli je otok previše sužen. Osim Paškog zaljeva nisu predloženi osnovni oblici obalne crte otoka. Maireov prikaz značajno odudara od ranijih, ali i istodobnih kartografskih prikaza otoka Paga.

Sl. 48. Maireov prikaz otoka Paga na vojno-političkom zemljovidu habsburško-osmanlijske granice, 1774.

Fig. 48 Maire's representation of the Pag Island on the military map of Austrian-Turkish frontier, 1774

³² Zanimljiv je podatak da je austrijska vojska 1809. na Pagu zaplijenila 1 milijun funti, tj. 420 tona (1 funta = 420 g; JAKOVIĆ, 1991.) soli zatečene u skladištima paške solane (PERIČIĆ, 1998.).

Augsburgu 1807. (Zbirka Novak, ZN-Z-XIX-WAL-1807; preuzeto iz *Kartografija Zadra*, 2003.; Sl. 50.a),

a

b

c

d

Sl. 50. Otok Pag na preglednim kartama s početka 19. st.: a – isječak Walchove karte Dalmacije, 1807.; b – isječak Heymanove karte Ilirskih provincija, 1810.; c – isječak Palmine karte Ilirskih provincija, 1812.; d – isječak Germarove karte Dalmacije, 1817.

Fig. 50 Pag Island on the maps from the beginning of the 19th c.: a – section of Walch's Map of Dalmatia, 1807; b – section of Heyman's Map of Illyrian Provinces, 1810; c – section of Palma's Map of Illyrian Provinces, 1812; d – section of Germar's Map of Dalmatia, 1817

➤ *General Charte der Illyrischen Provinz*, koju je Ignaz Heyman objavio u Beču (i Pešti) 1810. (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 328; Sl. 50.b),

➤ *Carte des Provinces Illyriennes Comprenant La Bosnie L' Herzegovine Le Monténero et quelques pays adjacens*, koju je objavio Gaetano Palma u Trstu 1812. (Državni arhiv u Zadru, Geografske i topografske karte Dalmacije, Sign. 2; Sl. 50.c) i

➤ *Charte von Dalmatien und dem Gebiete von Ragusa*, koju je u putopisnom djelu *Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa* u Leipzigu (i Altenburgu) 1817. objavio Ernst Friedrich Germer (Sveučilišna knjižnica u Splitu, Sign. R-248; Sl. 50.d).

Pomorska je praksa zahtijevala bolji kartografski prikaz otoka i pripadajućeg akvatorija. Toj je potrebi nastojao udovoljiti Vicenza de Lucio na *Nuova carta del Mare Adriatico o sia Golfo di Venezia disegnata secondo l'ultime osservazioni astronomiche e rilevi fatti sopra luogo con li dettagli delle coste*. Kartu je tiskao Giovanni Orlandini u Trstu 1809. (Znanstvena knjižnica u Zadru, Sign. 15188 D 20; Sl. 51.).

Sl. 51. Prikaz otoka Paga na De Luciovoj pomorskoj karti Jadranskog mora, 1809.

Fig. 51 Representation of the Pag Island on the De Lucio's Chart of Adriatic Sea, 1809.

Prema naslovu mogao bi se očekivati uspješan kartografski prikaz hrvatske obale i otoka. On je doista bolji od Furlanettove karte, ali neusporedivo manje kvalitete od istodobnih topografskih karata Dalmacije. Na de Luciovoj karti Jadrana otok Pag prikazan je uopćeno. Oblik je otoka dobrim dijelom deformiran pa se teško mogu prepoznati detalji obalne crte, izuzev nešto bolje predočenog Paškog zaljeva. Oznake dubine mora u Velebitskom kanalu točnije su od Furlanettovih što upućuje na novu hidrografsku izmjeru³³.

Rekapitulacija historijsko-geografskog razvitka otoka Paga prema djelima prosvjetiteljskih pisaca

Tijekom druge polovice 18. st. objavljivane su karte s prikazima zadarskih otoka u putopisima i historijsko-geografskim djelima, kojima je cilj bio predočiti geografski scenarij povijesnih procesa. Iako na tim kartama nema previše geografskih podataka prate ih odgovarajući tekstovi u kojima se sažeto daje pregled osnovnih geografskih značajki otoka Paga. Zadarski su otočni prostor europski znanstvenici općenito isticali po iznimnoj

³³ De Lucio ističe kako su dubine mora u Velebitskom kanalu 35 i 40 (mletačkih stopa?), što odgovara vrijednostima od 66 m i 69,5 m.

rašćlanjenosti (brojnosti otoka), problemima bezvodice, ali i po razvijenom pomorstvu i poljoprivredi.

Znameniti crkveni povjesničar Daniele Farlati objavio je u Veneciji 1751. god. iscrpnu povijest crkve Ilirika, tj. prostora današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine te dijela Crne Gore *Illyrici Sacri* (Zadarska knjižnica, sign 8183 R-243). U prvom svesku (od osam) *Tomus Primus Ecclesia Salonitana Ab ejus exordio usque ad Saeculum quatum Aerae Christiane* Farlati je dao pregled geografskih značajki Ilirika, i to prema pojedinim regijama (provincijama). Uz historijsko-geografski uvodnik *Prolegomena historica, geographica, chronologica Ad historiam Illyrici Sacri, atque Ecclesiae Salonitanae* Farlati je objavio četiri povijesne karte Ilirika. O zadarskim otocima napisao je Farlati nekoliko redaka u cjelini *De Dalmatia* u poglavljima *De Insulis Liburnicis* i *De insulis Japydicis*, a tekst prate odgovarajući prikazi na povijesnim kartama *Tabvla Illyrici Vniversalis et Hodierni* (Sl.52.a), *Dalmatia sub Imperio Romanorum* (Sl. 52.b), *Dalmatia veneta, sive Hodierna* (Sl. 52.c) i *Descriptio Geographica antiquorum, et Recentiorum Episcopatum Provinciae, ac Metropolis Salonitanae, postea Spalatensis* (Sl. 52.d).

Farlati daje zanimljiv historijsko-geografski pregled zadarskih otoka. Prenosi informacije grčkog geografa Strabona iz 1. st. prema kojem u Liburniji ima 60 otoka (*insulae Liburnicae*)³⁴, dok na drugom mjestu navodi misao istoga geografa kako uz otok Pag (*Gissa, sive Pago*) ima "bezbroj" zadarskih otoka (... *scopuli Jadertinorum prope innumerabilis*). Na zemljovidu antičkog Ilirika označen je uz vanjski niz zadarskih otoka skupni nesonim *I. Liburnicae*. Prikaz zadarskih otoka uopćen je i sveden na najveće otoke, koji se posebno ne imenuju. Uz otok Pag, prikazani su i Premuda, Silba, Olib, Vir, Ugljan, Pašman, Dugi otok te Kornat s četiri otočića u kornatskoj otočnoj skupini. Po istom su obrascu, uz promjenu otočne toponimije, kartografirani zadarski otoci i na drugim Farlatijevim kartama.

U daljnjem izlaganju Farlati dijeli zadarske otoke na liburnske i japodske. Liburnski su otoci Ugljan (*Uliano*), Pašman (*Pasman*), Vrgada (*Vergada*), Rivanj (*Rivano*), Tun (*Ton*), Dugi otok (*Sala insula*), Rava (*Rava*) i Iž (*Essum*), dok su japodski otoci Premuda (*Permuda*), Škarda (*Scarda*), Silba (*Selve*), Ist (*Gisto*), Olib (*Luibus*), Molat (*Meleda* i *Zampontelum*), Sestrunj (*Sestrum*), Škrda (*Scirda*), Pag (*Gissa, Pago*) i Vir (*Pontadura*). Uz to, duž istočne obale Jadrana na karti rimskodobne Dalmacije ispisan je nesonim *Insulae Iapydicae, Liburnicae, Dalmaticae*. Farlati otok Pag, svrstava u japodsku otočnu skupinu iako povijesni izvori ne potvrđuju nazočnost Japoda niti njihovo političko gospodstvo nad tim otokom (BATOVIĆ, 1973., KOZLIČIĆ, 1990).

U sažetom tekstu o otoku Pagu, uvodno navodeći antičko ime po Pliniju (*Cissa*), Farlati ističe dvije činjenice: podjelu otoka na sjeverni dio koji pripada rapskoj biskupiji i središnji i južni dio otoka, koji pripada zadarskoj nadbiskupiji te proizvodnju soli (... *in salinis industriam*...). Crkveni pisac dodaje kako je otok najvećim dijelom neplodan (...*terra est perfrigida*) iako ima dijelova koji nisu neplodni (... *non omnio sterilis*) već se na njima odvija agrarna proizvodnja.

Iako su geografski sadržaji na kartografskim prikazima otoka Paga u Farlatijevom djelu skromni, u historijsko-geografskom uvodniku zabilježeni su neki podaci, koji omogućuju barem djelomičnu rekonstrukciju historijsko-geografskih procesa. Pouzdanost je tih podataka velika jer su oni crpljeni uglavnom od crkvenih izvora, a crkvena je administracija zadarske nadbiskupije očito bila dobro informirana o stanju u

³⁴ Strabon zapravo navodi 40 liburnskih otoka (KOZLIČIĆ, 1990).

pojedini otocnim župama, o čemu svjedoče i brojne vizitacije crkvenih velikodostojnika na svim naseljenim otocima (FILIP, 1959., 1960., ROGIĆ, 1972.).

Sl. 52. Otok Pag na Farlatijevim kartama Dalmacije, 1751.: a – isječak karte Ilirika; b – isječak karte rimske provincije Dalmacije; c – isječak karte Mletačke Dalmacije; d – isječak karte splitske metropolije

Fig. 52 Pag Island on Farlati's map of Dalmatia, 1751: a – section of the Map of Illyricum; b – section of the Map of Roman Province Dalmatia; c – section of the Map of Venetian Dalmatia; d – section of the Map of Split metropolis

O zadarskim otocima pisao je i geograf Giambatista Albrizzi u djelu *Lo Stato presente di Tutti i Paesi, e popoli del Mondo naturale, politico, e morale, con nuove osservazioni, e correzioni degli antichi e moderni viaggiatori*, koje je objavio u Veneciji 1753. Albrizzi je u 1. dijelu XX. sveska *Continuazione Dell'Italia o sia descrizione degli altri stati del Dominio Veneto, cioe' del Dogado, Trivigiano, Friuli, Istria, Dalmazia e*

levante Veneto posebno poglavlje posvetio zadarskim (*Isole del Contado di Zara*) i kvarneskim otocima (*Isole del Quarnero*). Tekst prati i odgovarajući kartografski prikaz istočne obale Jadrana (Sl. 53.), koji se temelji na starijim Coronellijevim i Cantellijevim kartama (usp. Sl. 30.-33.). Zadarski otoci na Albrizzijevoj karti *Carta geografica della Dalmazia* prikazani su uopćeno. Uočljivi su brojni nedostaci u prikazu obalne crte otoka. Otočna toponimija uglavnom je preuzeta s Coronellijevih predložaka.

Sl. 53. Albrizzijev kartografski prikaz otoka Paga, 1753.

Fig. 53 Albrizzi's cartographic representation of the Pag Island, 1753

Mnogo su značajniji Albrizzijevi historijsko-geografski podatci u poglavljima o zadarskim i kvarnerskim otocima. Općenito Albrizzi razlikuje otoke (*isole*) i otočiće (*isolette*), a usporedno upotrebljava i pojam *scoglio* (*scogli abitati* – naseljeni školji). Zadarske otoke dijeli na zapadnu i južnu skupinu, dok otok Pag ubraja među kvarnerske otoke. Znakovito je da pojam Kvarner prostorno definira kao područje od Istre do naselja Privlake (*Brevilacqua*) u ninskom teritoriju. Po tome slijedi da među kvarnerske otoke treba ubrajati i otok Vir, o kojemu ne donosi nikakve geografske informacije, osim što ga imenuje na preglednoj geografskoj karti Dalmacije (*Pontadura I.*).

Albrizzi ponajprije daje kratki historijsko-geografski uvodnik, u kojem navodi kako je otok Pag Plinije u starom vijeku nazivao *Gissa*, dok su drugi latinski pisci otok nazivali *Insula Paganorum* (igra riječi: *Otok Pažana* – *Otok pogana*, tj. nevjernika). Dodaje i hrvatsko ime otoka (*da' moderni Slavi è detta Pagh*). Albrizzi jasno definira i geografski, odnosno političko-geografski položaj otoka, koji se nalazi u neposrednoj blizini hrvatskoga kopna (*vicina alla Terra Ferma della Croazia*). Međutim, znatno griješi pri određivanju dimenzija otoka, koji, po njemu, ima opseg od 70 milja (tj. 129,8 km), dok je stvarna duljina obalne crte otoka dvostruko veća (269,2 km). Te je podatke prenio i na geografsku kartu, na kojoj se jasno uočava slabo poznavanje oblika otoka, a uz to, nepoznavanje relativnih odnosa među najvećim zadarskim otocima. Po Albrizzijevu kartografskom prikazu te opisima otoka proistječe kako su otok Pag i Dugi otok iste veličine, iako je otok Pag površinom gotovo 2,5 puta veći (površina je Paga 284,56 km², a Dugog otoka 114,44 km²).

Pouzdaniji su, međutim, podatci o prošlosti otoka te o aktulanim gospodarskim prilikama na otoku. Albrizzi tako bilježi kako je novi grad koji on definira kao kaštel (*Castello*), iako to grad Pag i unatoč snažnim utvrdama nije bio (VIDAS-POSEDEL, 1960., MAGAŠ, 2000.), izgrađen odlukom Senata Mletačke Republike od god. 1443.

Na otoku, smatra Albrizzi, živi oko 4000 stanovnika. Prema povijesnim izvorima do početka 19. st. na otoku nije živjelo više od 3000 stanovnika (ROGIĆ, 1972., MAGAŠ, 2000.). Stanovništvo otoka uglavnom se bavilo proizvodnjom soli, a ona se, piše talijanski geograf, distribuirala na tržište u Veneciji te u kopneno zaleđe preko Obrovca. Vino se proizvodilo samo za potrebe lokalnog pučanstva. U sjevernom dijelu Paškog zaljeva, blizu Caske (*Zasca*), bila su bogata lovišta tune, dok se stanovništvo Stare i Nove Novalje (*Novaglia vecchia e nuova*) bavilo uglavnom pomorstvom. Posebno je istaknuo stočarstvo, i to uzgoj ovaca i koza u funkciji proizvodnje sira i kvalitetne vune.

Otočnom su stanovništvu bili dostupni brojni izvori pitke vode, a na otoku postoje i dva jezera, koja Albrizzi jednostavno naziva sjeverno i južno (Slatina i Velo blato). Dopunsko je zanimanje stanovništva bio ulov velikih jegulja u Velom blatu te košenje specifične trave (od koje se dobiva slama), koja služi za pokrivanje krovova sjenica (kuća). Taj je podatak neobičan, ako se zna da na život otočana i tijekom društveno-gospodarskih aktivnosti znatno utječe bura. Slamnati krovovi u tom prostoru svakako nisu bili dobro "građevinsko" rješenje.

Na osnovi pregleda Albrizzijevih geografskih i kartografsko-geografskih informacija o otoku Pagu moguće je zaključiti kako je poznavanje ovog dijela Južne Hrvatske dosta dobro, iako još uvijek postoje znatniji propusti. Očigledno je, zatim, kolidiranje Albrizzijevih podataka s onima koje, premda u šturijem obliku, daje povjesničar Farlati, te s podacima prikazanim na Coronellijevim kartama. To podudaranje upućuje na zajedničke izvore, vjerojatno izvještaje koje je posjedovala mletačka državna administracija i crkvena uprava. Albrizzijev kartografski prikaz zadarskih otoka pri tome je manje uspješan od Coronellijevih, ali i znatno bolji od Farlatijevih kartografskih predodžbi.

Na osnovi ovih podataka, kojima su navedene karte tek nadopuna, prezentacija prostornog okvira historijsko-geografskim procesima, može se, nadalje, rekonstruirati tijekom društveno-gospodarskih procesa, posebno razvoj strukture naseljenosti, prevladavajućih gospodarskih djelatnosti, ali i nekih detalja socio-geografske strukture. Na otocima se razvijala, iako uglavnom u autarkičnim okvirima, izuzev proizvodnje soli na Pagu, specifična sredozemna polikulturalna proizvodnja s prevladavajućim uzgojem maslina i vinove loze, uzgojem sitne stoke te razvojem ribarstva i pomorstva. Kao dopuna tim djelatnostima razvija se obrt (primjerice, proizvodnja vune, a potom, dakako, i proizvodnja vunelih proizvoda). Te su aktivnosti u prostoru imale izravne posljedice bitno utječući na mijene krajolika.

Daljni se tijekom povijesno-geografskih procesa može dijelom pratiti i prema podacima putopisa talijanskog svećenika i prirodoslovca Alberta Fortisa. Fortis je u djelu *Viaggio in Dalmazia*, objavljenom u Veneciji 1774. (s brojnim kasnijim pretiscima), prvo poglavlje posvetio zadarskom kraju (*Delle Osservazioni fatte nel Contadi di Zara*). Tekst, koji znanstvenom analizom i zaključcima često nadilazi putopisni karakter djela, prati odgovarajući kartografski prikaz *I Contadi di Zara, e di Sebenico per servire al I. Volume del Viaggio in Dalmazia* (Sl. 54.). Fortisova je karta zapravo reducirana (generalizirana) inačica topografske karte izrađene još 1718. (usp. Sl. 38.). Prikaz je fizičko-geografskih

značajki zadarskih otoka jednak onom na topografskom zemljovidu iz 1718., dok je socio-geografski sadržaj sveden na imenovanje većih otoka.

U engleskom izdanju Fortisova putopisa objavljen je dodatak (*Appendix*) o otoku Pagu, koji nije objavljen u izvornom izdanju (FORTIS, 1984., prijevod M. Maras). Fortisovi podatci o otoku Pagu podudaraju se s onima koje je dvadesetak godina prije objavio Albrizzi. Uvodno Fortis raspravlja o antičkom imenu otoka (Plinijeva *Cissa* ili *Gissa* i *Portunata*). Slično Albrizziju piše kako se otok pruža uzduž Primorske Hrvatske, tj. Morlačke gore (Velebita). Otok je, navodi Fortis, dug 50 milja (tj. 92,75 km), iako je prava duljina otoka oko 58,25 km. Kao fizičko-geografsku osobitost, koja Pag izdvaja u odnosu na druge otoke, Fortis ističe postojanje velikoga slanog jezera. On zapravo govori o Paškom zaljevu, koji je povezan s Velebitskim kanalom preko Paških vrata, mjestimice užih od 1 km. Dodaje kako uz to veliko jezero na otoku postoje dva manja jezera – jedno blizu Vlačića (Velo blato), bogato jeguljama, i drugo blizu zaseoka Slatina (Slatina ili Kolansko blato). Pišući dalje o fizičko-geografskim značajkama, Fortis navodi kako su paške zime hladne (zbog bure), a ljeta vruća. Padine izložene udaru bure i slane magle (morske prašine, tj. posolice) s Velebitskog kanala jesu gole, puste i nenastanjene. To je krajolik kamenjara koji se i danas prepoznaje na sjeveroistočnoj obali otoka Paga. Svećenik putopisac primjećuje kako otočno stanovništvo utvrđuje krovove velikim kamenjem kako ih ne bi podigla bura. Ti podatci negiraju Albrizzijevu informaciju o slamnatim krovovima na otoku.

Sl. 54. Otok Pag na Fortisovoj karti zadarske i šibenske regije, 1774.

Fig. 54 Pag Island on the Fortis's Map of Zadar and Šibenik Region, 1774

Fortis daje iscrpan pregled gospodarstva na otoku. Bilježi kako na Pagu općenito nema drveća (što je, dakako, posljedica klimavegetacijskih prilika, ali i dezertifikacije uzrokovane dugotrajnim antropogenim utjecajima), iako se izdvaja krajnji sjeverni dio u vlasništvu rapske komune, poluotok Lun, dobro pošumljen različitim biljnim vrstama, osobito maslinom. Obale Paškog zaljeva zasađene su vinovom lozom pa je važna gospodarska grana Pažana proizvodnja vina i rakije. Zbog velike količine kadulje i drugih ljekovitih trava razvijeno je pčelarstvo. Paški se med, ističe Fortis, uglavnom plasira na

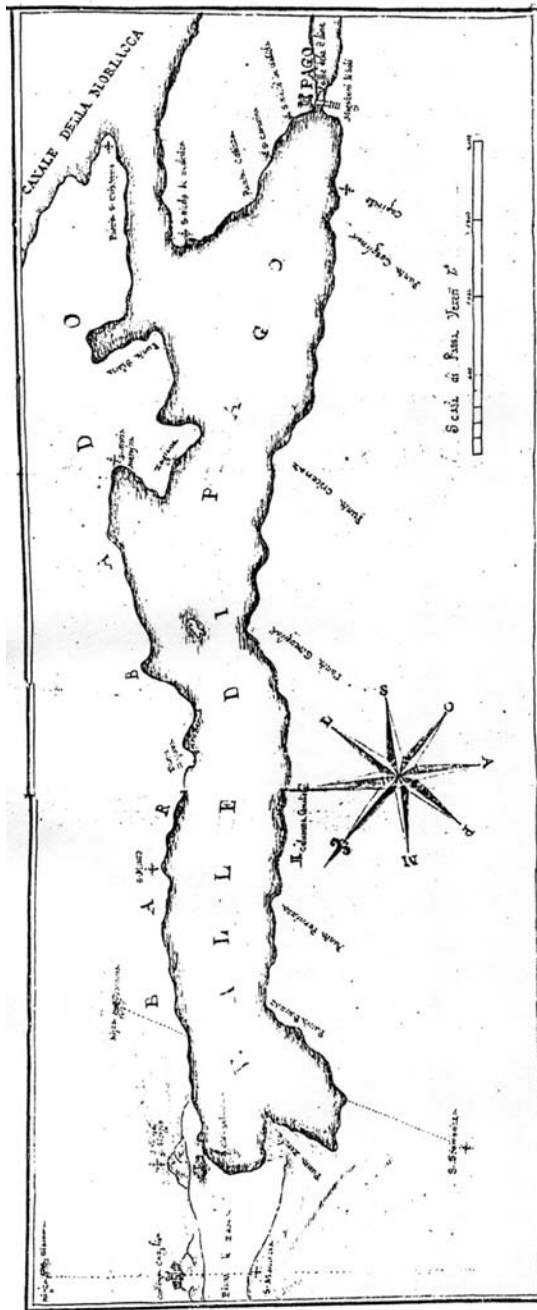
riječko tržište. Ljekovite i mirisne trave osnovna su ispaša kozama i ovcama, koja je bogatija na dijelu otoka koji pripada rapskoj komuni. Za razliku od Albrizzija Fortis ističe kako Pažani proizvode vunu slabe kakvoće. Uz proizvodnju sira i vina, otočani se bave maslinarstvom i uzgojem žitarica, ali proizvodnja ne pokriva njihove osobne potrebe. U blizini Caske love se tune. Najvažniji je otočni proizvod sol, koja se proizvodi u solanama u državnom i privatnom vlasništvu u "laguni", tj. uvali Soline. Najveći dio otočana zaposlen je upravo u solanama.

Fortis ističe kako na otoku živi oko 3500 stanovnika, od čega 3000 u samom gradu Pagu, a manje u drugim otočnim naseljima (spominje samo obje Novalje, Vlašiće i Kolan). Grad Pag sagrađen je 1468. s pravilnim rasterom ulica. Zanimljivo je da Fortis smatra kako su Stara i Nova Novalja nastale na temeljima antičke *Cisse*, tj srednjovjekovne *Kisse* što se podudara s podacima na Lučićevoj karti *Croatia Maritima* iz 1666. (usp. Sl. 28.a).

Navedeni Fortisovi podatci najvećim dijelom potvrđuju, a dijelom i dopunjuju ranije iznesene zaključke izvedene na osnovi Farlatijevih i Albrizzijevih informacija. Na osnovi podataka o otoku Pagu još se jednom potvrđuje zaključak o različitim tijeku historijsko-geografskih mijena krajolika na dijelu otoka koji je pripadao rapskoj komuni i dijelu otoka koji je pripadao paškoj komuni. Fizionomija krajolika uvelike je uzrokovana različitim pristupima vrjednovanju prostora. Naglašena stočarska valorizacija srednjeg i južnog dijela otoka Paga, uz klimavegetacijske značajke, uvjetovala je specifičnu kršku dezertifikaciju, za razliku od sjevernog dijela, gdje se biljnim pokrovom pažljivije gospodarilo (usp. šume crnike na samom otoku Rabu, posebno na sjeverozapadnom dijelu otoka), što se očitovalo izrazitijom perzistentnošću vegetacije, unatoč sličnim, često nepovoljnim klimatskim značajkama (posolica, razorna snaga udara bure i sl.).

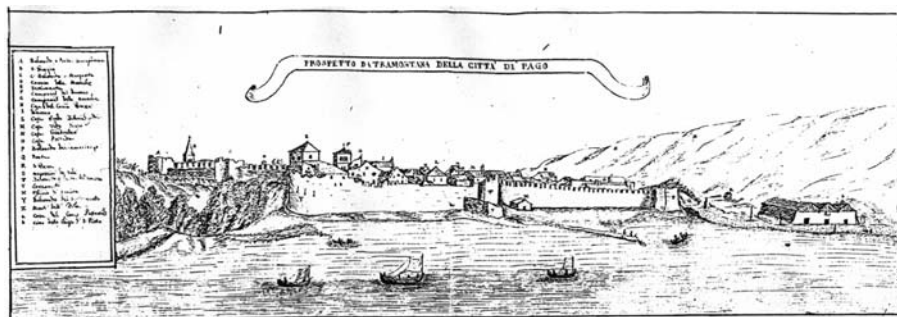
Posebno su vrijedni historijsko geografski podatci, koje je u trosveščanom pregledu povijesti otoka Paga 1780. god. objavio paški notar Marko Lovre Ruić. U djelu *Delle Riflessioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell' antica Gissa fatte da diversi autori, diplomi, privilegi, et altre carte pubbliche e private* Ruić je objavio i tri zanimljiva kartografska prikaza: (*Tomo primo*, između 74. i 75. str.), *Pianta della Citta di Pago* (*Tomo secondo*, iza naslovnice) i *Prospetto da Tramontana della citta di Pago* (*Tomo terzo*, između 18. i 19. str.). Na karti *Valle di Pago* (Sl. 55.) vrlo je detaljno i najvećim dijelom točno prikazana obalna crta Paškog zaljeva. Posebno su imenovani najvažniji geomorfološki oblici: rt Krištofor (*Punta S. Cristoforo*), Mrki rt uz uvalu Slana (*Punta Slana*), poluotočić Zaglav (*Zaglava*), uvala uz naselje Zubovići (*Porto Bersch*), rt Zaglav (*Punta Zaglava*), jugoistočni dio Novaljskog polja (*Piano di Zasca*), rt Zrće (*Punta Zerchia*), rt Katarelac (*Punta Banzaz*), rt uz uvalu Prnjica (*Punta Pernizza*), rt Gorevjak (*Punta Gorevllak*), rt Hanzina (*Punta Cricenaz*), rt Kozlinjak (*Punta Cosglinak*), uvala Soline (*Valle delle Saline*), rt Sv. Nikola (*S. Nicolo de Scalniza*) i Punta Cotizza (?). Unutar zaljeva prikazan je i otočić Veli Školj. Perspektivnim su crtežom predočene uzvisine Sv Juraj (nazvana po istoimenoj crkvi s sjeveroistočno od Caske; *Collina*³⁵ *S. Giorgio*), Košljen (*Collina Cosglian*) i Sv. Mauricija (nazvana po istoimenoj crkvi jugozapadno od Caske; *S. Maurizzia*) te dvije jame istočno (*Nisza jamma*) i sjeveroistočno (*Nisza Giamma*) od Caske.

³⁵ tal. *collina* = brijeg, brežuljak (DEANOVIĆ, JERNEJ, 1997.).

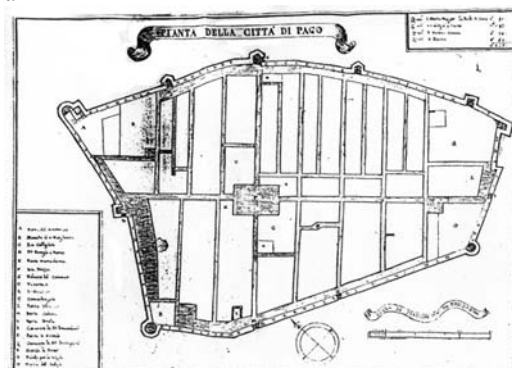

Sl. 55. Ruićev kartografski prikaz Paškog zaljeva, 1780.
Fig. 55 Ruić's cartographic representation of Pag Bay, 1780

Na karti Paškog zaljeva Ruić je prikazao i neke socio-geografske sadržaje. Posebno su istaknuti grad Pag (*Pago*) s magazinima soli (*Magazini di sale*) i mostom koji premošćuje uvalu Soline te Barbat (*Barbado*), koji se proteže uz sjeveroistočnu obalu Paškog zaljeva. Uz obale Paškog zaljeva ucrtani su i značajniji sakralni objekti: Sv. Marija u Metajni (*S. Maria Metajna*), Sv. Mauro (*S. Mauro*), Sv. Mauricija (*S. Maurizio*), Stomorica (*S. Stomorizza*), zborna crkva Vele Gospe u Starom Gradu (*Capitolo*), Sv. Nikola (*S. Nicolo in Galliota*) i Sv. Katarina (*S. Cattarina*). Minuciozni povjesnik Ruić ne propušta zabilježiti arheološke ostatke koji zorno svjedoče o tisućljetnom povijesno-zemljopisnom razvitku otoka. Posebno su kartografirane podmorske ruševine antičke Cisse (*Citta subisatta*) i pripadajućeg joj vodovoda (*Columna canalis*).

a

b

Sl. 56. Grad Pag na Ruićevim kartografskim prikazima: a – veduta grada Paga; b – plan grada Paga

Fig. 56 City of Pag on the Ruić's cartographic representations: a – view of the City; b – City map

Prikaz grada Paga značajno je dopunjen zasebnom vedutom (Sl. 56.a) i planom (Sl. 56.b). Tim se prikazima velikim dijelom poslužio M. Suić pri detaljnoj raščlambi urbanog razvitka grada Paga od osnutka 1443. do najnovijeg doba (SUIĆ, 1953., 2001.).

Ruićevi kartografski prikazi značajno upotpunjuju geografsku sliku paškoga otočnog krajolika s kraja 18. st. Njihova je posebna vrijednost što im je autor Pažanin, koji je bio odličan poznavatelj osnovnih geografskih značajki te povijesnog razvoja paškog prostora. Zbog toga je moguće izraziti i misao kako je šteta što Ruić nije dao cjeloviti kartografski prikaz otoka.

Zaključak

Historijsko-geografske procese na otoku Pagu moguće je velikim dijelom utvrditi na temelju geografskih podataka koji su bili prikazivani na starim kartama, planovima i vedutama.

Kvaliteta geografskih podataka ovisila je o stupnju poznavanja geografskih značajki kartografiranog prostora te o mogućnostima i ograničenjima tehnologije izrade karte. Najveći se dio kartografskih prikaza otoka Paga temeljio na predodžbi osnovnih elemenata obalne crte te najvažnijih toponima, a od 17. st. redovito su se pokušavali predočiti, iako uglavnom neuspješno, i važniji reljefni oblici. Pag je prikazivan najčešće na kartama Dalmacije i na kartama zadarske i šibenske regije pa je okvir tih karata ograničavao predodžbu otoka samo na jugoistočni, a eventualno na središnji i jugoistočni dio otoka. Osim toga, otok je najvećim dijelom prikazivan na preglednim geografskim kartama sitnoga mjerila koje je određivalo reducirani, odnosno generalizirani prikaz geografskih značajki. Detaljniji i cjeloviti prikazi otoka Paga iznimno su rijetki (npr. na Scolarijevoj karti Istre, Kvarnera i Sjeverne Dalmacije, na Coronelljevoj i Cantellijevoj karti Dalmacije, na topografskoj karti iz 1718.).

Tijekom stoljeća dominiralo je pet geografskih "percepcija" otoka. Prvu grupu prikaza činili su pomorski zemljovid. Na portulanskim kartama krajem srednjeg vijeka otok Pag redovito je prikazivan shematizirano, bez isticanja značajnijih oblika obalne crte (npr. karte Vesontea, Bordonea, Vavassorea, Homena i dr.). Iznimku čini iscrpan prikaz otoka na pomorskoj karti anonimnog autora iz sredine 16. st., koju prema kvaliteti neće dostići niti pomorske karte s kraja 18. st. i početka 19. st. (npr. Furlanettova i De Lucijeva karta Jadrana).

U vrijeme mletačko-turskih sukoba na istočnoj obali Jadrana, posebno u prostoru Sjeverne Dalmacije, interes europske političke i kulturne javnosti motivirao je izradu čitavog slijeda karata zadarske i šibenske regije. Od početka 16. st. dominirala je paganijanska predodžba otoka, koju je oblikovao M. Pagano, a slijedili su je brojni hrvatski i inozemni kartografi (Kolunić, Bonifačić, Camocio, Ortelius, Merian i dr.).

Geografski je sadržaj značajno osvježio G. Gastaldi, koji je bio dobar poznavatelj geografskih značajki cijele hrvatske obale. Poštujući Gastaldijev autoritet brojni su europski kartografi preuzimali i tek djelomično mijenjali Gastaldijevu kartografsku predodžbu. Gastaldijansku predodžbu otoka Paga nadomjestili su tek Coronelljevi prikazi s kraja 17. st. Coronelli prvi daje iscrpniju kartografsku predodžbu otoka, koju su reproducirali gotovo svi vodeći europski kartografi prve polovice 18. st.

Na temelju paganijanskih, gastaldijanskih i coronellijanskih "repova", tj. brojnih reprodukcija originalnih kartografskih predložaka, nije moguće donijeti relevantne zaključke o historijsko-geografskim procesima. Naizgled se stječe dojam kako je u otočnom prostoru Paga prevladavalo svojevrsno "zatišje", tj. vrijeme mirne povijesti.

Poseban razvojni put čine topografske karte Dalmacije, na kojima je prikazivan i otok Pag. Na tim kartama prikazani su brojni geografski sadržaji, ali na njima, kao i na starijim preglednim kartama, dominira predodžba obalne crte i otočnih naselja.

Osim detaljnih prikaza obalne crte fizičko-geografski sadržaji na starim kartama nisu dovoljno dobro predočeni pa nije moguće donijeti relevantne zaključke o prevladavajućim fizičko-geografskim procesima, koji bi značajno utjecali na oblikovanje otočnog krajolika. Primijenjene metode predodžbe reljefa (prikaz tzv. krtičnjacima i šrafiranje) nisu ni omogućavale realniji prikaz osnovnih morfoloških i morfometrijskih

elemenata reljefa na temelju kojih bi se mogli rekonstruirati geomorfološki procesi. Evidentirane su, međutim, promjene uzrokovane socio-ekonomskim aktivnostima, posebno na prikazima paške solane, koje su se širile u prostoru plitke uvale Soline i pripadajućih položajih dijelova obalne crte.

Kartografi su uglavnom vjerno prikazivali sve važnije oblike obalne crte otoka. Informacija o razvedenoj obali otoka s brojnim uvalama i zaljevima bila je iznimno važna ponajprije pomorcima, koji su u njima mogli potražiti zaklonište od vremenskih neprilika (bura, neverini i sl.) te utočište u slučaju gusarske opasnosti.

Na kartama se može uočiti kako autori posebno ističu paške vapnenačake uzvisine, osobito na sjeveroistočnoj strani otoka, na kojima se zbog izrazite vertikalne raščlanjenosti nisu mogla razvijati naselja niti organizirati intenzivnije gospodarske aktivnosti.

Rijetko se na kartama prikazuju hidrogeografski elementi. Na otoku se nalaze veće ujezerene i zamočvarene površine (Velo i malo blato, Kolansko blato), koje čine sezonsko stanište brojnih ptica močvarica, a lokalnom su stanovništvu služile kao dopunski izvori vodoopskrbe za potrebe navodnjavanja i napajanja stoke. Prvi put se na kartama te, za otok relativno velike, hidrološke pojave registriraju tek sredinom 17. st. Neobično je da su izostavljene i na dobrim prikazima otoka, primjerice na Paganovoj i Gastaldijevoj karti.

Oblikovanje otočnog krajolika nije bilo određeno samo prirodnom osnovom geoprostora već i društveno-gospodarskim procesima. Jasno se diferencira krajolik sjevernoga dijela otoka koji je pripadao rapskoj općini, od središnjeg i južnog dijela otoka koji je pripadao paškoj općini (razlike su zorno demonstrirane na Rosacciovom prikazu otoka). U sjevernom dijelu otoka pomnim gospodarenjem očuvani su šumarci izvornoga biljnog pokrova (zajednica hrasta crnike) te veliki maslinici, dok je u južnom dijelu otoka zbog naglašene stočarske valorizacije izvorni biljni pokrov dobrim dijelom uništen. Na dezertifikaciju krša na sjeveroistočnim padinama značajno je utjecala i bura, i to razornim djelovanjem (mehaničkim udarima) i posolicom.

O razvoju naselja i naseljenosti otoka karte pružaju šturu podatke. Na prvim kartama najčešće je kartografirano samo najvažnije naselje na otoku (grad Pag) te naselja na jugoistočnom dijelu otoka (Dinjiška, Vlašići i Poveljana). Od 17. st. prikazuju se i druga naselja na otoku pa bi se moglo zaključiti kako je došlo do značajnih promjena strukture naseljenosti i broja naselja. Povijesni izvori upućuju na korekciju kartografskih materijala jer su sva ona naselja koja su kartografirana u 17. i 18. st., postajala i u vrijeme srednjeg vijeka. S produblivanjem geografskih spoznaja o otoku Pagu s tih je naselja skinut povijesni "veo". Grad Pag uvijek se prikazuje crtežom ili je njegov domicilonim ispisan većim slovima, što jasno upućuje na značenje grada u odnosu na ostala otočna naselja.

Parcijalni geografski podatci o gospodarskim aktivnostima na otoku ipak poput kamenčića mozaika kreiraju sliku o ekonomsko-geografskim značajkama otoka. Od prikaza otoka na krati M. Pagana preko Coronellijevih prikaza do prikaza otoka na topografskim kartama 18. st. izdavaju se osnovna gospodarska djelatnost – proizvodnja soli. Moglo bi se reći kako je Pag "dar soli". Gospodarska propulzivnost grada Paga, ali i većine drugih otočnih naselja ovisila je o uspješnoj proizvodnji i trgovini solju. Velik dio otočnog stanovništva bavio se uzgojem stoke (ovaca i koza) te proizvodnjom sira, a dijelom i vinogradarstvom, vinarstvom i maslinarstvom.

Uz navedene aktivnosti osobito su značenje imali pomorstvo i ribarstvo. Već i prvi pomorski zemljovid na kojima je otok redovito prikazivan (ali uopćeno ili

shematizirano) svjedoče o velikom značenju otoka koje proistječe iz njegova položaja na istočnojadranskom prometnom pravcu.

Geografski su podaci na starim zemljovidima otoka Paga značajna dopuna pisanim povijesnim svjedočanstvima i materijalnim ostacima u prostoru. Oni iskazuju da se paški otočni krajolik oblikovao stoljećima interakcijom prirodnih i društvenih procesa. U okrilju znakovitoga sredozemnog ambijenta otočani su postupno postajali ključni čimbenik razvojnih procesa, određenih najprije temeljnim fizičko-geografskim značajkama, a zatim sve više i društveno-gospodarskim odnosima s gradovima na obali i sa susjednim otocima. Priroda je s jedne strane bila poticajni čimbenik gospodarskog razvitka (posebno blago sredozemno podneblje i bogatstvo mora), ali često i ograničavajući činitelj (siromašno tlo na karbonatnim stijenama, nepovoljna godišnja raspodjela padalina, razorni učinci bure). Društveno-gospodarske reakcije otočana na prirodno-geografske značajke razvijale su se u okvirima specifične sredozemne polikulture proizvodnje s naglašenim značenjem primarnog sektora djelatnosti i proizvodnjom soli.

U radu se prvi put objavljuje neke stare karte, čime su se, barem dijelom, upotpunila dosadašnja istraživanja historijsko-geografskog razvitka otoka, ali i cijele Primorske Hrvatske. Bilo bi dobro kada bi ovi rezultati istraživanja kartografskih prikaza otoka Paga mogli poslužiti budućim kompleksnim istraživanjima problematike historijsko-geografskih procesa u zadarskoj regiji, koje nije moguće uvijek sa sigurnošću i u potpunosti objasniti samo na osnovi starih karata.

LITERATURA

- ALBRIZZI, G. (1753): *Lo Stato presente di Tutti i Paesi, e popoli del Mondo naturale, politico, e morale, con nuove osservazioni, e correzioni degli antichi e moderni viaggiatori*, Libro XX, Parte 1: *Continuazione Dell'Italia o sia descrizione degli altri stati del Dominio Veneto, cioe' del Dogado, Trivigiano, Friuli, Istria, Dalmazia e levante Veneto*, Venezia.
- ANTOLJAK, S. (1994.): *Pregled hrvatske povijesti*, Laus/Orbis, Split.
- BAGROW, L., SKELTON, R. A. (1966.): *History of Cartography*, 2nd edition, Precedent Publishing, Inc., Chicago.
- BATOVIĆ, Š. (1973.): *Prapovijesni otoci na zadarskom otočju*, Diadora, br. 6, Zadar, 5-166.
- BOGNAR, A. (2001.): *Geomorfološka regionalizacija Hrvatske*, Acta Geographica Croatica, vol. 34 (1999.), Zagreb, 7-29.
- BRACEWELL, C. W. (1997.): *Senjski uskoci – Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*, Barbat, Zagreb.
- BRAUDEL, F. (1997.): *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, I. i II. dio, Antibarbarus, Zagreb.
- BRUSIĆ, Z. (1993.): *Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana*, Diadora, br. 15, Zadar, 223-236.
- DEANOVIĆ, M., JERNEJ, J. (1997.): *Talijansko-hrvatski rječnik*, 12. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- DIVKOVIĆ, M. (1997.): *Latinsko-hrvatski rječnik*, Naprijed, Zagreb.
- DUBOKOVIĆ NADALINI, N. (1955.): *Probijanje prolaza za brodove između otoka Vira i poluotoka Privlake*, Pomorstvo, god. X, br. 5, 152-153.

- FARIČIĆ, J. (2003.): *Zadarski otoci na kartografskim prikazima od 16. st. do 19. st.*, Prirodoslovno-matematički fakultet, magistarski rad, Zagreb.
- FARLATI, D. (1751.): *Illyrici Sacri, Tomus Primus: Ecclesia Salonitana Ab ejus exordio usque ad Saeculum quatum Aerae Christiane*, Venezia.
- FILIPI, A.-R. (1959.): *Kretanje broja stanovništva zadarskog otočja*, I. dio, Radovi Instituta JAZU u Zadru, br. 4-5, Zagreb, 279-318.
- FILIPI, A.-R. (1960.): *Kretanje broja stanovništva zadarskog otočja*, II. dio, Radovi Instituta JAZU u Zadru, br. 6-7, Zagreb, 137-178.
- FORTIS, A. (1774.): *Viaggio in Dalmazia*, Venezia.
- FORTIS, A. (1984.): *Put po Dalmaciji*, prijevod: M. Maras i D. Novaković, Globus, Zagreb.
- GLUŠČEVIĆ, S. (1994.): *Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku*, Adrias, br. 4-5, Split, 13-32.
- GRAKALIĆ, M. (1962.): *Hidrografska služba na našoj obali*, Pomorski zbornik, br. I, Institut za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, Zagreb, 789-808.
- HARRIS, N. (2002.): *Mapping the World – Maps and their History*, Brown Partworks Limited, London-San Diego.
- HORVAT, A. (1957.): *Historijski razvoj devastacije i degradacije krša*, Krš Hrvatske, Savezno savjetovanje o kršu, Šumarsko društvo NR Hrvatske, Zagreb, 185-194.
- ILAKOVAC, B. (1991.): *Da li je rimska Kissa propala u more zbog potresa*, Diadora, br. 13, Zadar, 241-250.
- JAKOBOVIĆ, Z. (1991.): *Leksikon mjernih jedinica*, Školska knjiga, Zagreb.
- JAKŠIĆ, N. (1989.): *Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio povijesnih znanosti), br. 28 (15), Zadar, 83-102.
- KARROW, R. W. (1993.): *Mapmakers of the sixteenth century and their maps: bio-bibliographies of the cartographers of Abraham Ortelius*, Speculum Orbis Press, Chicago.
- Kartografija Zadra – Katalog uz izložbu karata*, uredili M. Lapaine, S. Barišić i D. Tutić, Hrvatsko kartografsko društvo, Zadar, 2003.
- KOZLIČIĆ, M. (1990.): *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Književni klub, Split.
- KOZLIČIĆ, M. (1995.): *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana. Monumenta cartographica Maris Adriatici Croatici*, AGM, Zagreb.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. (1986.): *Život i djelo Ivana Lučića-Luciusa*, poglavlje u knjizi: Lučić, I.: *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Latina et Graeca, Zagreb, 7-65.
- LAGO, L., ROSSIT, C. (1981.): *Descriptio Histriae. La peni sola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII. Per una corologia storica*, Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno, N. 5, Edizioni LINT, Trieste.
- LAGO, L. (1996.): *Stare karte Jadrana*, C.A.S.H., Pula.
- LOVRIĆ, P. (1988.): *Opća kartografija*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- LUČIĆ, I. (1986.): *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske. De Regno Dalmatiae et Croatiae*, prevela i priredila B. Kuntić-Makvić, Latina et Graeca, Zagreb.
- LUZZATTO, G. (1960.): *Ekonomska povijest Italije*, Naprijed, Zagreb.
- MAGAŠ, D. (1981.): *Molat – Prilog geografskim istraživanjima u zadarskoj regiji*, Radovi Zavoda JAZU, br. 27-28, Zadar, 335-420.
- MAGAŠ, D., FILIPI, A. R. (1983.): *Otok Sestrunj u zadarskom arhipelagu*, Zadar.

- MAGAŠ, D. (2000.): *Contribution to the Knowledge of the Geographical Characteristics of the Pag Island*, Geoadria, br. 5, Zadar, 5-48.
- MAGAŠ, D., FARIČIĆ, J. (2002.): *Problemi suvremene socio-geografske preobrazbe otoka Oliba*, Geoadria, br. 7/2, Zadar, 35-62.
- MAGDALENIĆ, A. (1984.): *Hidrogeologija otoka Paga*, Krš Jugoslavije, br. 10/6, Zagreb, 119-137 (1-19).
- MARKOVIĆ, M. (1974.): *O najstarijim geografskim i pomorskim kartama Jadranskog mora*, Pomorski zbornik, vol. 12, Rijeka, 491-517.
- MARKOVIĆ, M. (1993.): *Descriptio Croatiae*, Naprijed, Zagreb.
- MARKOVIĆ, M. (1998.): *Descriptio Bosnae et Herzegovinae – Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, AGM, Zagreb.
- MARDEŠIĆ, P., SIMOVIĆ, A. I. (1975.): *Dubinomjer*, Pomorska enciklopedija, vol. 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 251-257.
- MATUZ, J. (1992.): *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb.
- MORELAND, C., BANNISTER, D. (1995.): *Antique Maps*, Phaidon Press Limited, London.
- MORRISON, J. L. (2001.): *Kvaliteta prostornih podataka*, Elementi kvalitete prostornih podataka, Međunarodno kartografsko društvo (Državna geodetska uprava RH), Zagreb, 1-11.
- OPPIZ, O. (1981.): *Pag – Građa i reljef, Obala, Klima, Vode, Stanovništvo i naselja*, Pomorska enciklopedija, vol. 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 660-662.
- PANDŽIĆ, A. (1987.): *Stare karte i atlasi Povijesnog muzeja Hrvatske*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb.
- PANDŽIĆ, A. (1988.): *Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske*, Zagreb.
- PANDŽIĆ, A. (1993.): *Hrvatska i njezine granice na starim kartama*, Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 18-139.
- PAVIĆ, M. (2000.): *Plovidbena ruta Sjevernim Jadranom u izolaru Giuseppea Rosaccija*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 42, Zadar, 173-194.
- PEJNOVIĆ, D., VUJASINOVIĆ, B. (1998.): *Prometna valorizacija Velebita – povijesno-geografski prikaz*, Geografski horizont, br. 1, Zagreb, 29-49.
- PENZAR, B., PENZAR, I., ORLIĆ, M. (2001.): *Vrijeme i klima hrvatskog Jadrana*, Biblioteka Geographia Croatica, knjiga 16, Nakladna kuća "Dr. Feletar", Zagreb.
- PERIČIĆ, Š. (1998.): *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zadar.
- PERIČIĆ, Š. (2001.): *Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 43, Zadar, 45-83.
- PETRICIOLI, I. (1969.): *Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti*, Zadarska smotra, br. 5, vol. 18, Zadar, 523-529.
- PETRICIOLI, I. (1987.): *Nepoznata pomorska karta Sjeverne Dalmacije iz XVI stoljeća*, Adrias, Zavod za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu, br. 1, Split, 207-213.
- PULIŠIĆ, V. (1929.): *Olib*, Tisak Katoličke hrvatske tiskarne, Preko.
- RACETIN, F. (1978.): *Kartografska istraživanja namijenjena predstojećem hidrografskom premjeru otvorenog Jadrana Raydistom*, Doktorska disertacija, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- RACETIN, F. (1983.): *Pomorski atlas istočne obale Jadrana*, Pomorska enciklopedija, Jugoslavenski leksikografski zavod, svezak 6, Zagreb, 281-282.
- RAUKAR, T., PETRICIOLI, I., ŠVELEC, F., PERIČIĆ, Š. (1987.): *Prošlost Zadra III. Zadar pod mletačkom upravom*, Narodni list i Filozofski fakultet Zadar, Zadar.

- REIS, P. (1988.): *Kitab-i Bahriye*, 2nd Part, Ministry of Culture and Tourism of the Turkish Republic, Ankara, 1988. (reprint djela iz 1526.)
- Razvedenost obale i otoka Jugoslavije*, Hidrografski institut JRM, Split, 1955., 12.
- ROGIĆ, V. (1972.): *Regionalno-geografski aspekt paške komune*, Geografski glasnik, br. 33-34, Zagreb, 141-157.
- ROGLIĆ, J. (1972.): *Osnove kartografije - Uvod u geografsko poznavanje karata*, skripta, Zagreb.
- RUBIĆ, I. (1952.): *Naši otoci na Jadranu*, Izdanje Odbora za proslavu desetgodišnjice Mornarice, Split.
- RUIĆ, M. L. (1780.): *Delle Riflessioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell' antica Gissa fatte da diversi autori, diplom, privilegi, et altre carte pubbliche e private*, Pag.
- SLUKAN, M. (1998.): *Katastar i njegova važnost kao izvora za geografska istraživanja*, Geografski horizont, br. 1/1998, Zagreb, 51-58.
- SLUKAN ALTIĆ, M. (2003.): *Povijesna kartografija – Kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Meridijani, Zagreb.
- SUIĆ, M. (1953.): *Pag*, Općina Pag, Zadar.
- SUIĆ, M. (1981.): *Pag – Povijest*, Pomorska enciklopedija, vol. 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 662-663.
- SUIĆ, M. (2001.): *Grad Pag – Tipološka osobitost uz našu obalu*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 43, Zadar, 13-28.
- SURIĆ, M., JURAČIĆ, M., HORVATINČIĆ, N. (2002.): *Last Pleistocene-Holocene Changes of the Eastern Adriatic Coast Line*, Littoral 2002: The Changing Coast, Porto, 259-263.
- ŠANJEK, F. (1996): *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- ŠEGOTA, T. (1982.): *Razina mora i vertikalno gibanje dna mora od ris-virmskog interglacijala do danas*, Geološki vjesnik, br. 35, Zagreb, 93-109.
- TOMOVIĆ, G. (1979.): *Jugoslavenske zemlje na srednjovjekovnim pomorskim kartama*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae, Istorijski institut, posebna izdanja, knjiga 18, Beograd, 35-64.
- TOOLEY, R. V. (1962.): *Maps and map-makers*, Bonanza Books i B. T. Batsford Ltd, New York.
- Veliki atlas Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002.
- VIDAS-POSEDEL, Z. (1960.): *Pag – Prilog poznavanju problematike otočnih naselja*, Geografski glasnik, br. 22, Zagreb, 67-78.
- WIGAL, D. (2000.): *Historic Maritime Maps used for Historic Exploration 1290-1699*, Parkstone Press, New York.
- ZANINOVIĆ-RUMORA, M. (1992.): *Zadarske i šibenske mjere za dužinu kroz stoljeća*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 34, Zadar, 109-122.

SUMMARY

J. Faričić: Pag Island on Old Cartographic Presentations

Historical-geographic processes on Pag Island are mostly possible to reconstruct by using the geographic information presented on old maps, plans and views. The quality of geographic information depended on the level of acquaintance with geographic features of the illustrated area, as well as on the possibilities and limitations determined by the map making technology. Most of

the presentations of Pag Island were based on presenting the basic elements of coastline and the most important toponyms. From 17th c. there had been attempts to present the major relief forms, but they were mostly unsuccessful. Pag Island was mostly presented on the maps of Dalmatia and the maps of Zadar and Šibenik region, so that the presentation of the island was limited to its southeastern part, and sometimes to its central and southeastern part. In addition, the island was mostly presented on the small scale general reference maps, which are designated by reduced, i.e. generalized presentation of geographic features. More detailed and complete presentations of Pag Island are extremely rare (e.g. Scolari's map of Istria, Kvarner and Northern Dalmatia, Coronelli's and Cantelli's map of Dalmatia, on topographic map from 1718).

For centuries, there had been five major geographic "perceptions" of the island. The first group of presentations included charts. At the end of the Middle Ages Pag Island was regularly presented in a schematized way on portolan charts, without emphasizing the important forms of the coastline (e.g. maps of Vesonte, Bordone, Vavassore, Homen and others). The only exception was a thorough presentation of the island on a map made by an anonymous author dating from mid-16th century. The quality of this map was never surpassed by the charts made at the end of 18th c. and the beginning of 19th c. (e.g. Furlanetti's and De Luci's map of the Adriatic).

During the Venetian and Turkish wars on the Eastern Adriatic, especially in Northern Dalmatia, the interest of the European political and cultural public gave impetus to the production of a series of maps presenting Zadar and Šibenik region. From the beginning of 16th c. the most dominant presentation of the island was Pagani's, which later became a role model for numerous Croatian and foreign cartographers (Kolunić, Bonifačić, Camocio, Ortelius, Merian and others).

Geographic contents were significantly refreshed by G. Gastadi, who was very well acquainted with geographic features of the whole Croatian coast. Respecting Gastadi's authority, numerous European cartographers adopted or partially changed Gastadi's presentations. Gastadi's image of Pag Island was replaced only by Coronelli's presentations dating from the end of 17th c. Coronelli was the first to give a thorough cartographic presentation of the island, which was later reproduced by the leading European cartographers from the first half of 18th c.

Based on Paganian, Gastaldian and Coronellian "tails", i.e. numerous reproductions of the original cartographic model, it is not possible to make any relevant conclusions about historical-geographic processes. At a glance, it seems that there had been a kind of "calm" on Pag Island, i.e. a period of tranquil history.

A distinct development marked the topographic maps of Dalmatia, which also presented Pag Island. These maps included many geographic features, but the most dominant were again the coastline and coastal settlements.

Beside detailed presentation of the coastline, the physical-geographic contents on the old maps were not particularly well presented, thus it is not possible to make relevant conclusions about the dominant physical-geographic processes that would significantly influence the formation of the island's relief. The applied methods of presenting the relief (the use of moll-hills and hatches) were not sufficient to enable more realistic presentation of the basic morphologic and morphometric elements, upon which it would be possible to reconstruct the geomorphologic processes. Nevertheless, there were some changes caused by the socio-economic activities that were especially noted on the presentations of Pag salt pans. These changes spread in the area of Soline Cove and the adjacent sloping parts of the coastline.

The cartographers usually made faithful presentations of all major forms of the coastline. The information about the indentation of the coast with many coves and bays was of extreme importance primarily to the seamen, in order for them to find a shelter from the storms and a refuge in the case of pyrites' attack.

It is easy to observe that the authors emphasized the limestone elevations on the island, especially on the northeastern side, which prevented the development of the settlements and intensive economic activity.

The hydro-geographic elements were rarely presented on the maps. There were some larger lacustrine and swampy areas (Velo and Malo blato, Kolansko blato), which represented a

seasonal habitat for many wading birds, and served as additional water sources for irrigation and watering cattle. These hydrologic phenomena were registered for the first time in mid-17th century. It is quite unusual that they were left out in some good presentations of the island, such as Pagani's and Gastaldi's maps.

The formation of the island's landscape was not only determined by the natural basis of this area, but also by socio-economic processes. There is a clear distinction between the landscape of the northern part of the island, which belonged to Rab Commune, and central and southern part of the island, which belonged to Pag Commune (these differences are clearly demonstrated on Rosacci's presentation of the island). In the northern part of the island there were some remains of the original vegetation (evergreen oak) and large olive-groves that were preserved by rational management. On the other hand, the vegetation of the southern part of the island was mostly devastated due to intensive cattle-breeding. Karst desertification on the northeastern slopes was also influenced by the north-eastern wind with its destructive activity and saline sea drops transported by the wind.

Unfortunately, the maps do not provide much information about the development of settlements on the island. The early maps mention only the most important settlement (the city of Pag) and three settlements on the southeastern part of the island (Dinjiška, Vlašići and Povljana). From 17th century the maps also show the other settlements on the island, which may indicate some significant changes in the number and structure of the settlements. Historical sources indicate that cartographic material should be corrected, because all the settlements that were mapped in 17th and 18th century already existed during the Middle Ages. The city of Pag was always presented by a drawing or its name was printed in bigger letters to indicate its significance in comparison with other settlements on the island.

Partial geographic information about the economic activities on the island can still create a picture of the economic and geographic characteristics of the island. From the presentations of the island on the map of M. Pagano through Coronelli's presentations of the island on topographic maps from 18th c., there is one dominant economic activity – production of salt. One could say that Pag is "a gift of salt". Economic propulsiveness of the city of Pag and most of the other settlements on the island depended on successful production and salt trade. Most of the inhabitants bread sheep and goats and produced cheese, but they were also engaged in wine-growing, wine production and olive-growing. Other important activities of the islanders were shipping industry and fishery. Even the first sea charts emphasize the significance of the island due to its position on Eastern Adriatic traffic route.

Geographic information on the old maps of Pag Island comprise a significant supplement to written historical data and material remains. They indicate that the island's landscape was forming for centuries by the interaction of natural and social processes. Within the Mediterranean ambiance the islanders eventually became the most important development factor, determined by physical-geographic features of the island and later by socio-economic relations with towns on the coast and neighboring islands. On one side, nature represented an impetus for economic development (especially mild Mediterranean climate and maritime resources), but on the other side it acted as a limiting factor (low quality soil on limestone, unfavorable annual precipitation distribution, destructive effects of the north-east wind). Socio-economic reactions of the islanders to natural and geographic features were developing within specific Mediterranean agricultural production, with special emphasis on primary industrial sector and salt production.

This paper publishes some of the old maps for the first time, thus partially contributing to the existing research of historic-geographic development of the island, but also of the whole Littoral Croatia. It would be useful if the results presented in this paper could become a foundation for future complex research of historical-geographic issues in Zadar region, because these processes are not possible to explain only by studying old maps.